

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

СТЕЛЬНИКОВИЧ СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94(477.42+477.44)"1941/1944"

**НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ТЕРИТОРІЇ
ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ І МІСЦЕВЕ НАСЕЛЕННЯ:
ПАРАЛЕЛІ ІСНУВАННЯ Й БОРОТЬБИ (1941–1944 рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та етнополітики Інституту української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України
другої половини ХХ ст.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, доцент
Гальчак Сергій Дмитрович,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
професор кафедри журналістики, реклами та
зв'язків з громадськістю;

доктор історичних наук, доцент
Салата Оксана Олексіївна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
професор кафедри всесвітньої історії;

доктор історичних наук, професор
Сергійчук Володимир Іванович,
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, професор кафедри давньої
та нової історії України.

Захист відбудеться «4» березня 2016 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01061, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01061, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «3» лютого 2016 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Формування громадянського суспільства в Україні, важливою умовою чого є відродження національної пам'яті, яка тривалий час нищилася тоталітарними ідеологіями, зумовлює необхідність всебічного об'єктивного вивчення історичного минулого. Адже саме у вітчизняній історії можна знайти і численні приклади консолідації народу заради досягнення спільної мети, і причини та шляхи розв'язання окремих проблем сучасності. При цьому звернення до історії, зокрема періоду Другої світової війни, що значно активізувалося останнім часом, пов'язане не лише із необхідністю заповнити об'єктивним історичним змістом прогалини, «білі плями» в загальній картині часів війни; воно сприймається як важливе соціальне замовлення, оскільки українське суспільство прагне осмислити справжні, позбавлені радянських ідеологічних міфів і кліше події 1941–1944 рр. Це є важливою умовою декомунізації та цивілізованого європейського розвитку Української держави. Тим більше, що Друга світова війна та нацистський окупаційний режим уже десятиліттями є об'єктом як наукових історичних досліджень, так і полем гострого ідеологічного й політичного протистояння, що особливо проявилось на так званому «пострадянському просторі».

Актуальним є вивчення нацистського окупаційного режиму в окремому регіоні – Житомирсько-Вінницькому (термін виступає контекстуальним синонімом терміну «генеральний округ “Житомир”») і використовується для уникнення легітимізації, зокрема через внесення до назви дисертаційного дослідження, окупаційного адміністративно-територіального утворення), який займав одне з центральних місць у східній політиці Німеччини. Адже, окрім іншого, у регіоні розміщувалися ставки Гітлера «Вервольф», Гімmlера «Гегевальд» та Геринга «Штайнбрух». Тут вище нацистське політичне та військово-поліційне керівництво контролювало не лише хід бойових дій на східному фронті, а й деталізувало проекти управління окупованими територіями, здійснюючі перші практичні кроки у їх реалізації. Окремі локальні прояви нацистської політики стали визначальними не лише для Житомирсько-Вінницького регіону (генерального округу «Житомир»), а й для решти окупованої території України (передусім райхскомісаріату «Україна»).

Актуальність дослідження посилюється відсутністю в сучасній історіографії робіт з окресленої проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та відповідно до наукової проблематики кафедри історії та етнополітики «Актуальні проблеми історії освіти України». Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 29 листопада 2012 р. (протокол № 4) та уточнено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 25 червня 2015 р. (протокол № 11).

Метою дисертаційної роботи є комплексне дослідження нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону у 1941–1944 рр., життя місцевого населення у контексті національної, господарсько-колоніальної політики гітлерівців, вивчення діяльності руху опору, соціокультурних та пропагандистських процесів на окупованій території.

Вказана мета передбачає постановку таких **завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблематики в історіографії, джерельну базу та теоретико-методологічну основу дослідження;
- визначити специфіку встановлення нацистської військової й цивільної адміністрацій, організації окупаційного адміністративно-територіального утворення «генеральний округ “Житомир”», а також формування й основні напрямки діяльності української допоміжної адміністрації;
- розглянути особливості акцій гітлерівців зі знищення місцевого населення та військовополонених;
- дослідити нацистські колонізаційні проекти й міжнаціональні відносини на окупованій території;
- охарактеризувати основні напрямки господарсько-колоніальної політики окупантів і повсякденне життя місцевого населення;
- показати діяльність українського самостійницького та радянського партизансько-підпільного рухів;
- висвітлити специфіку соціокультурних процесів і пропаганди на окупованій нацистами території;
- узагальнюючи результати дослідження, запропонувати рекомендації щодо подальших перспективних наукових досліджень в окресленому напрямку.

Об’єктом дослідження є нацистський окупаційний режим в Україні.

Предметом дисертаційної роботи виступає нацистський окупаційний режим 1941–1944 рр. на території Житомирсько-Вінницького регіону.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період від середини 1941 до початку 1944 рр. Нижньою хронологічною межею дослідження обрано початок німецько-радянської війни та гітлерівської окупації України, у тому числі й території Житомирсько-Вінницького регіону. Верхня хронологічна межа роботи обумовлена ліквідацією нацистського окупаційного режиму у зв’язку зі вступом до регіону військ Червоної армії, а також відновленням комуністичної державно-правової системи.

Географічні межі дослідження охоплюють Житомирську, центрально-північні райони (по лінії Жмеринка – Бершадь) Вінницької областей України, більшість (окрім північної частини) Поліської (нині – у складі Гомельської) та південно-західні райони Гомельської областей Білорусі. У період нацистської окупації 1941–1944 рр. вказані території були включені до складу генерального округу «Житомир» райхскомісаріату «Україна», або, вживаючи контекстуальний синонім, – до Житомирсько-Вінницького регіону.

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять базові принципи історичного пізнання: історизму, науковості, об’єктивності, системності, всебічності. Принципи історизму та науковості дозволили відтворити прояви нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-

Вінницького регіону в усій складності та багатоманітності, у взаємозв'язку і взаємозумовленості з тогочасними подіями. Принцип об'єктивності допоміг підійти до розгляду предмета дослідження з урахуванням об'єктивних історичних закономірностей, з критичним аналізом літературно-джерельної бази, мінімізувавши будь-які суб'єктивні рефлексії автора. Принцип системності дозволив сформувати цілісну панораму становища Житомирсько-Вінницького регіону в роки нацистської окупації, виявити локальні особливості гітлерівської політики. Принцип всебічності проявився при комплексному аналізі літературно-джерельної бази, фактичному врахуванні усіх можливих сюжетних елементів окресленої проблематики.

Для розв'язання поставлених у дисертаційній роботі мети і завдань використовувалися загальнонаукові (логічного й теоретичного рівнів) та спеціально-історичні методи: конкретно-пошуковий (оптимальне залучення тематичної літературно-джерельної бази); порівняльний (співставлення поглядів істориків на проблему у процесі аналізу стану наукової розробки та джерельної бази дослідження, критичний аналіз різних за своїм ідейно-політичним змістом і спрямованістю документів та формування відповідних положень й висновків дослідження, визначення локальних особливостей нацистської окупаційної політики); критичний (критичне ставлення до різних поглядів щодо окремих проявів нацистського окупаційного режиму в регіоні, верифікація наявної джерельної бази); проблемно-хронологічний (розгляд історії Житомирсько-Вінницького регіону 1941–1944 рр. у лінійно-тематичному та часовому взаємозв'язках, формування структури наукового дослідження); статистично-аналітичний метод (аналіз різноматематичних кількісних показників, зокрема щодо визначення чисельності жителів регіону в роки гітлерівської окупації, у тому числі різних етнічних груп, загального числа знищеного місцевого населення і військовополонених, депортованих на примусові роботи до Німеччини); узагальнення і систематизації (виявлених матеріалів, документів, положень, отриманих при вивченні першоджерел та літератури для формулювання й обґрунтування висновків за результатами проведеного дослідження) тощо. У дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід, який реалізований через використання категоріального апарату та науково-дослідного інструментарію інших суспільно-гуманітарних наук.

Наукова новизна результатів дослідження зумовлена означенням та розробкою актуальної теми, яка в історичній науці не отримала всебічного й об'єктивного висвітлення, введенням до наукового обігу значного масиву нових документальних джерел. Проведене дослідження дає підстави сформулювати положення та висновки, що містять наукову новизну й виносяться на захист.

Уперше:

- проведено комплексне історичне дослідження нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону у 1941–1944 рр.;
- розглянуто зміни в адміністративно-територіальному устрої генерального округу «Житомир» упродовж усього часу нацистської присутності у регіоні;
- охарактеризовано специфіку гітлерівської колонізаційної політики, умов життя фольксдойче та обґрунтовано тезу, що Житомирсько-Вінницькому регіону

відводилася центральна роль у реалізації колонізаційних проектів на Сході Європи;

- висвітлено етнічну структуру населення й міжнаціональні відносини, які, незважаючи на зусилля нацистів щодо створення міжнаціонального протистояння, залишалися толерантними і ґрунтувалися на тривалих традиціях мирного співжиття різних народів;

- показано акції відправки населення на сезонні сільськогосподарські роботи півдня райхскомісаріату «Україна» у 1942 р., головним людським резервуаром яких став Житомирсько-Вінницький регіон;

- вивчено систему медичного обслуговування, яка спрямовувалася на забезпечення підтримки фізичного стану жителів окупованої території як «трудового ресурсу» та на недопущення розповсюдження інфекційних захворювань, що також загрожувало і окупантам;

- проаналізовано соціальний захист малозабезпечених категорій місцевого населення, який здебільшого реалізовувався через діяльність спеціальних відділів соціального забезпечення допоміжної адміністрації та добровільних гуманітарних організацій;

- розглянуто широкий спектр питань, пов'язаних із повсякденно-побутовим життям, настроями місцевого населення, а також з німецькими антиалкогольними кампаніями;

- охарактеризовано мовну ситуацію, зокрема визначено, що мовне питання було важливим у діяльності самостійницького руху, а у трактуванні нацистських військових та цивільних органів влади воно набуло пропагандистського й ідеологічно-політичного забарвлення;

- висвітлено пропагандистські кампанії на окупованій території – знищення пам'ятників радянської доби, зміни в топонімії населених пунктів, радіо та кінопропаганду, використання постаті Т. Шевченка як об'єкта пропаганди, організацію екскурсійно-пропагандистських подорожей до Райху, ексгумацію жертв радянського НКВС у Вінниці як основи нацистської антирадянської пропаганди другої половини 1943 р.;

- досліджено періодичні газетні видання, серед яких легальна газетна періодика українського самостійницького руху, офіційні німецькі видання, підпільні радянські й націоналістичні газети; звернено увагу на книговидання;

- розглянуто мистецьке життя – театральне, музично-вокальне та літературно-поетичне;

- показано діяльність архівних, бібліотечних та музейних установ, акції окупантів з пограбування та знищення історико-культурних цінностей.

Уточнено:

- ряд ідеологічно й політично зумовлених тез радянської історіографії, зокрема щодо діяльності українського самостійницького та комуністичного рухів опору; повоєнні статистичні відомості, які відображають кількість знищених гітлерівцями місцевого населення та військовополонених;

- окремі помилки у працях сучасних українських та зарубіжних науковців.

Доповнено:

- відомості про формування й основні напрямки діяльності військової та цивільної окупаційних адміністрацій, карально-репресивної системи;
- тезу про важливе значення у діяльності самостійницького руху упродовж другої половини літа – осені 1941 р. української допоміжної адміністрації, про її суттєву відмінність від допоміжної адміністрації, яка діяла, починаючи з кінця 1941 – початку 1942 рр.;
- питання фізичного знищення нацистами місцевого населення та військовополонених, визискування аграрно-промислової сфери, експлуатації місцевих «трудова ресурсів»;
- відомості про діяльність українського самостійницького руху, релігійне життя, освіту, спорт.

Теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи полягає у можливості використання фактичного матеріалу та отриманих результатів дослідження при подальшому вивченні нацистської окупації як на території Житомирської й Вінницької областей, так і України загалом, написанні тематичних та узагальнюючих підручників, монографій, статей, розробці нормативних та спеціальних курсів з вітчизняної історії для студентів вищих навчальних закладів. Фактичний матеріал дисертації може бути використаний для підготовки експозицій і виставок в архівних, бібліотечних, музейних установах Житомирщини й Вінниччини. Дослідження є важливим для поширення й популяризації (у формі монографії/монографій та інших наукових публікацій) історичної правди про один із найтрагічніших періодів минулого українського народу, подолання радянських ідеологічних міфів і кліше щодо оцінки участі українців і України в Другій світовій війні.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки наукового дослідження відображені у доповідях на 20 міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «Друга світова війна в історичному вимірі» (Житомир, 2010); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська державно-соборницька ідея: історико-філософський дискурс» (Київ, 2011); науково-практичній конференції «Житомирщина: історія, сьогодення, майбутнє», присвяченій 75-річчю утворення Житомирської області (Житомир, 2012); Всеукраїнській науковій конференції «Історичний дискурс гуманітарного простору», яка проходила в рамках V Міжнародного форуму «Простір гуманітарної комунікації» (Київ, 2012); V Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2012); щорічних звітно-наукових конференціях викладачів, аспірантів і докторантів НПУ імені М. П. Драгоманова «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ, 2013–2015); VI та VII Волинських Всеукраїнських історико-краєзнавчих конференціях (Житомир, 2013–2014); третій Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2013); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції

«Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення» (Суми – Курськ, 2014); III Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Науковий діалог “Схід – Захід”» (Кам’янець-Подільський, 2014); Міжнародній науковій конференції «W jedności siła. Współpraca polsko-ukraińska w przełomowych momentach historii i współczesności» (Житомир, 2014); XXVI Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Вінниччина в роки Другої світової війни. 1939–1945 рр.» (Вінниця, 2014); IX Міжнародній науково-практичній конференції «Научные перспективы XXI века. Достижения и перспективы нового столетия» (Новосибірськ, 2015); II Міжнародній науковій конференції «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи» (Житомир, 2015); Всеукраїнській науковій конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в XX – на початку XXI століть» (Житомир, 2015); Всеукраїнській науково-краєзнавчій конференції «Постаті землі Житомирської» (Житомир, 2015).

Головні положення та висновки дисертації оприлюднювалися й обговорювалися на засіданнях кафедри історії та етнополітики Інституту української філології та літературної творчості ім. А. Малишка Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Публікації. За результатами дисертаційної роботи опубліковано монографію «Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)» (34,41 друк. арк.); епізодично підсумки дослідження представлені в монографії «Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року», виданій у співавторстві (10,93 друк. арк., особистий внесок дисертанта: написання 4-х із 12-ти розділів, участь в аналізі історіографії та джерельної бази, що становить близько 3,5 друк. арк.). За результатами дисертаційної роботи опубліковано 34 наукові статті, з яких 18 – у фахових виданнях України, 4 – у закордонних фахових виданнях, 11 – в інших українських та 1 – російському виданнях. З-поміж опублікованих наукових статей 7 надруковані у виданнях, що індексуються міжнародними наукометричними базами даних.

Структура та зміст дисертації визначені метою й завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, шести розділів (21 підрозділу), висновків, списку використаних джерел та літератури (1294 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 522 сторінки, з них основного тексту – 398 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** здійснено загальну постановку проблеми, обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, окреслено її зв’язок з науковими програмами, планами та темами, визначено мету й завдання наукового пошуку, його об’єкт, предмет, хронологічні рамки, географічні межі, вказано на наукову новизну, теоретичне і практичне значення дисертації, подано відомості про апробацію та публікацію результатів дисертаційного дослідження.

У першому розділі «**Історіографія, джерельна основа та методологія дослідження**» проаналізовано стан наукової розробки проблеми,

охарактеризовано наявну джерельну базу й окреслено теоретико-методологічну основу дослідження.

Загалом *історіографія проблеми* тематично поділяється на кілька груп: радянська, українська еміграційна (діаспорна), сучасна українська, зарубіжна.

У радянській історичній науці вивчення подій Другої світової війни (у даному випадку – Великої Вітчизняної війни) розпочалося уже в період війни та зводилося до констатації злочинних дій гітлерівців на окупованій території України, наголошувалося на діяльності комуністичного руху опору. У післявоєнні роки започаткувалося вивчення історії Житомирської та Вінницької областей 1941–1944 рр. Окрім загальноукраїнських досліджень, у яких відповідна проблематика аналізувалася контекстуально, було заявлено про окремі наукові тематичні розробки на рівні областей. Серед перших у рамках написання кандидатських дисертацій проводилися дослідження секретаря Житомирського обкому КП(б)У О. Стрельцова «Житомирщина під час німецько-фашистської окупації (VII.1941 р. – XII.1943 р.)»¹ та викладача Вінницького педагогічного інституту Я. Розенфельда «Партизанський рух у Вінницькій області в роки Вітчизняної війни»².

Значний вклад у вивчення проблематики Другої світової війни відбувся від другої половини 1950-х (що започаткувала «відлига») до середини 1980-х років. Домінуючими, закріпленими у численних наукових публікаціях, темами стали діяльність радянського партизанського руху і підпілля, комсомолу, основоположна «керівна роль» компартії у всезагальній боротьбі з ворогом, єдність «радянського народу», фронту і тилу, злочинні дії гітлерівців, самовіддача народу при відбудові зруйновано господарсько-економічного життя. Незважаючи на партійний і класовий підхід, радянська історіографія цього періоду має важливе фактологічне значення для реконструкції подій Другої світової війни в Україні загалом та на рівні окремих областей, зокрема й Житомирщини та Вінниччини. Серед характерних радянських досліджень другої половини 50-х – середини 80-х років ХХ ст. є роботи, які опублікували В. Андріанов, В. Бистров, Л. Бичков, З. Богатир, М. Гутін, І. Дем'янчук, І. Жученко, В. Клоков, М. Коваль, І. Кулик, В. Кучер, Т. Першина, П. Савчук, І. Слинько та інші; колективні узагальнюючі праці. Історико-партійна тематика при розгляді подій Великої Вітчизняної війни була закріплена у виданнях з історії комуністичного руху й комсомолу як безпосередньо періоду війни, так і загалом.

Окремі наукові роботи цього часу авторства М. Бабія, Л. Будьонної, Г. Денисенка, І. Павлова, Д. Романова, І. Хирного та інших здебільшого стосуються діяльності комуністичного руху опору та деяких проявів нацистського окупаційного режиму на Житомирщині³ і Вінниччині⁴. На регіональному рівні

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 264, арк. 1–135.

² ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 4, спр. 52, арк. 1.

³ *Военные грозы над Полесьем: Житомирщина в годы Великой Отечественной войны* / [Д. Ф. Романов, И. А. Павлов, И. В. Хирный и др.]. – К., 1985. – 229 с.; *Денисенко Г. І. З історії народної боротьби проти фашистських окупантів на Житомирщині* / Г. І. Денисенко // Український історичний журнал. – 1975. – № 11. – С. 67–74.

важливими є томи Вінницької і Житомирської областей «Історії міст і сіл Української РСР», які з'явилися у 1972 р. та 1973 р. відповідно. Історія комуністичного та комсомольського руху обох областей відображена у роботах М. Бабія, Л. Будьонної, Г. Булкіна, О. Іващенко, В. Матящука, П. Москвіна та інших⁵.

Суспільно-політичні процеси другої половини 80-х років ХХ ст. призвели до деякої переоцінки попередніх здобутків радянської історіографії, подальшої розробки існуючих та започаткування нових напрямків досліджень. Значна кількість публікацій другої половини 1980-х років не виходила за межі «класичних» концептуальних та методологічних підходів комуністичної історичної науки.

Українська еміграційна (західна) історіографія Другої світової війни в основному стосується діяльності самостійницького руху на окупованій території України загалом або у межах деяких історико-етнографічних регіонів. При цьому становище національного руху опору на Житомирщині й Вінниччині розглядалося принагідно при аналізі діяльності ОУН(Б), ОУН(М), бульбівської Поліської Січі, бандерівської УПА, батальйону «Нахтігаль» у ширшому географічному контексті в роботах М. Кальби, В. Косика, П. Мірчука, О. Пісецької, Г. Полікарпенка, Л. Шанковського та інших.

Значні досягнення у дослідженні становища Житомирської і Вінницької областей періоду нацистської окупації 1941–1944 рр. відбулися в сучасній українській історіографії, яку можна поділити на кілька умовних груп: дослідження, у яких характеризуються окупаційні органи влади; прояви національної політики гітлерівських окупантів; господарсько-колоніальна політика нацистів та повсякдення місцевого населення; рух опору; соціокультурні процеси та пропаганда на території Житомирсько-Вінницького регіону; роботи з історії підприємств, установ, населених пунктів, районів, областей; загальні дослідження українських вчених; історіографічні інтернет-ресурси.

Аналізу процесів формування та основних напрямків діяльності окупаційних органів влади в генеральному окрузі «Житомир» присвячені

⁴ Бабій М. Л. Партизанськими стежками Вінниччини / М. Л. Бабій, В. І. Кравчук. – Одеса, 1975. – 42 с.; Будьонна Л. Г. М. С. Корнійчук – секретар Вінницького підпільного обкому партії / Л. Г. Будьонна // Тези доповідей другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. – Вінниця, 1984. – С. 42–43.

⁵ Бабій М. Л. Комуністична партія – натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – березень 1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / М. Л. Бабій. – К., 1967. – 284 с.; Буденная Л. Г. Комсомол в подпольной партизанской борьбе против немецко-фашистских захватчиков. Июнь 1941–1944 гг. (На материалах Винницкой, Житомирской и Хмельницкой обл.) : дис. ... канд. ист. наук. / Л. Г. Буденная. – К., 1969. – 263 с.; Іващенко О. М. Нариси історії Житомирської обласної комсомольської організації / О. М. Іващенко. – К., 1986. – 264 с.; Нариси історії Житомирської обласної партійної організації / Г. П. Булкін, О. М. Іващенко, В. О. Матяшук, П. П. Москвін. – К., 1980. – 318 с.

дослідження В. Власенко⁶. Деякі аспекти організації допоміжної адміністрації в регіоні проаналізовані в роботах інших учених, які, зокрема, розглядають органи влади Вінниччини та Житомирщини періоду Другої світової війни як додаткову проблематику.

Наукові дослідження гітлерівської національної політики в генеральному окрузі «Житомир» – це здебільшого праці, присвячені знищенню єврейського населення, що, однак, характеризується не загально у межах округу, а на територіях Житомирської і Вінницької областей окремо. Серед відповідних робіт особливо вирізняються дослідження Ф. Винокурової⁷. Розгляд ліквідації місцевого українського населення та радянських військовополонених часто зводиться до актуалізації післявоєнної статистики знищених нацистами цивільних та полонених червоноармійців. Останнім часом увагу вітчизняних учених привертають колонізаційні проекти окупантів.

Серед робіт, у яких відображені господарсько-колоніальна політика нацистів, першочергово насильницька мобілізація «трудоих ресурсів» до Райху з території Поділля, у тому числі з Вінниччини, форми опору населення гітлерівській мобілізації, репатріація примусових робітників, ставлення до них радянської влади, соціальна реабілітація тощо та повсякдення місцевого населення, особливу увагу привертають напрацювання С. Гальчака⁸. Особливості гітлерівського окупаційного режиму на Поділлі, зокрема в економічній та соціальній сферах, розглядаються у роботах А. Петрової⁹. Частково господарсько-колоніальна політика нацистів та повсякдення населення Вінниччини й Житомирщини розглядаються у наукових статтях інших учених.

У роки незалежності України значні досягнення відбулися у дослідженні національного руху опору. Проблематику національного руху на Житомирщині однією із перших підняла В. Жилюк¹⁰, а згодом – І. Ковальчук¹¹. Окремий комплекс робіт, зокрема В. Дзьобака, А. Кентія, В. Сергійчука та С. Стельниковича, стосується діяльності Поліської Січі Т. Бульби-Боровця (як і

⁶ Власенко В. В. Створення та діяльність органів місцевого управління в генеральному окрузі «Житомир» у роки німецької окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Власенко. – К., 2013. – 208 с.

⁷ Винокурова Ф. А. Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ф. А. Винокурова. – К., 2003. – 20 с.

⁸ Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.) / С. Д. Гальчак. – [2-ге вид., доп., переробл.]. – Вінниця, 2005. – 416 с.; Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства : доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.) / С. Д. Гальчак. – Вінниця, 2009. – 768 с.

⁹ Петрова А. І. Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. І. Петрова. – К., 2011. – 261 с.

¹⁰ Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. : [монографія] / В. М. Жилюк. – Рівне, 2008. – 308 с.

¹¹ Ковальчук І. В. Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа «Тютюнник») у 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Ковальчук. – К., 2012. – 286 с.

бульбівських УПА та УНРА)¹². (Окрім вивчення діяльності Поліської Січі, деяких аспектів функціонування ОУН[Б] та ОУН[М], у наших дослідженнях також підняті питання формуванням окупаційних органів влади на території Житомирсько-Вінницького регіону, охарактеризовано прояви національної, господарсько-колоніальної політики гітлерівців, повсякденного життя місцевого населення, здійснено спробу аналізу соціокультурних процесів та пропаганди в генеральному окрузі «Житомир»). Вивчення національного руху опору Вінниччини 1941–1944 рр. було започатковане доповідями та публікаціями наукових розвідок у рамках роботи історико-краєзнавчих конференцій, які щорічно проходять у Вінниці, конкретизовано в інших виданнях¹³.

На комуністичний партизансько-підпільний рух Житомирщини і Вінниччини звернена увага як у, власне, регіональних, так і загальних тематичних дослідженнях. Серед загальних робіт важливими є праці А. Кентія, В. Лозицького та М. Слободянюка¹⁴.

В останні роки об'єктом пошуку українських істориків усе активніше виступають соціокультурні процеси та пропаганда на окупованій території. Значним внеском у вивчення соціокультурного життя Житомирсько-Вінницького регіону є дослідження В. Гінди¹⁵. Інші автори, у першу чергу П. Григорчук, Ю. Зінько, О. Салата, Л. Семенко, Д. Червінський вивчали офіційну періодику, театральне життя, освітні процеси тощо на окупованій території Вінницької області.

Епізодично окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону характеризується у деяких працях з історії підприємств, установ, населених пунктів, районів регіону, областей. Як правило, до таких досліджень включені розділи (підрозділи), у яких коротко розглянуто становище того або іншого підприємства, установи, населеного пункту, району чи області (переважно Житомирської) в часи гітлерівської окупації.

Важливе значення для аналізу різних аспектів нацистської окупаційної політики, її проявів у Житомирсько-Вінницькому регіоні мають інші, загальні роботи, сучасної української історіографії Другої світової війни. Серед них привертають увагу дослідження, присвячені аналізу бойових дій (О. Лисенко,

¹² Дзьобак В. В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.) / В. В. Дзьобак. – К., 2002. – 260 с.; Кентій А. «Отаман Тарас Бульба» / А. Кентій // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 72–79; Сергійчук В. Організатор «Поліської Січі» / В. Сергійчук // Військо України. – 1992. – № 1. – С. 75–80; Стельникович С. В. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис / С. В. Стельникович. – [2-ге вид., випр. і доп]. – Житомир, 2010. – 392 с.

¹³ Коломієць І. ОУН-УПА на Вінниччині в роки боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу / І. Коломієць. – Літин, 2010. – 248 с.

¹⁴ Кентій А. В. Радянський рух Опору на окупованій території України / А. В. Кентій, В. С. Лозицький, М. А. Слободянюк. – К., 2010. – 98 с. – (Україна. Друга світова війна. 1939–1945).

¹⁵ Гінда В. В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Гінда. – Черкаси, 2007. – 223 с.; Гінда В. Український спорт під нацистською свастикою (1941–1944 рр.) / В. Гінда. – Житомир, 2012. – 500 с.

І. Муковський), формування та діяльності органів нацистського управління, як і карально-репресивної системи (Т. Вронська, О. Гончаренко, І. Дерейко, М. Куницький, В. Кучер, О. Лисенко, П. Рекотов), гітлерівської національної (О. Іванов, М. Коваль, П. Медведюк), господарсько-колоніальної політики та повсякдення місцевого населення (О. Перехрест, О. Потильчак, В-на Шайкан), українського національного руху опору (І. Дробот, І. Ільюшин, А. Кентій, Ю. Киричук, С. Кульчицький, В. Кучер, Г. Стародубець, О. Сушко, П. Чернега та інші), соціокультурного життя (М. Коваль, О. Лисенко, І. Спудка), зокрема й пограбування історико-культурних цінностей (В. Калашнікова, Н. Кашеварова, С. Кот, Т. Себта), пропаганди (М. Михайлюк, О. Салата, О. Стасюк).

Цінними також є тематичні монографії М. Головка, В. Гриневича, М. Ковалю, М. Куницького, В. Кучера й О. Потильчака, В. Литвина, І. Патриляка та М. Боровика, А. Трубайчука; колективні узагальнюючі видання, серед яких «Політична історія України: ХХ ст.» (т. 4, К., 2003), «Україна і Росія в історичній ретроспективі» (т. 2, К., 2004), «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» (у 2-х кн., К., 2010–2011).

В умовах швидкого розвитку і зростаючого значення новітніх інформаційних технологій у рамках сучасної української історіографії вважаємо за необхідне виокремити в окрему групу історіографічні інтернет-ресурси досліджуваної проблематики. Історіографічна база становища Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації переважно представлена на регіональних сайтах і порталах органів влади, органів місцевого самоврядування, міст, музеїв, поодиноких спеціалізованих історичних ресурсах, електронних ЗМІ Житомирської й Вінницької областей.

Зарубіжна історіографія Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації 1941–1944 рр. в основному репрезентована білоруськими та західними дослідженнями.

У білоруській історіографії у загальному історичному контексті, частково – на тематичних наукових конференціях та в спеціальних виданнях аналізується становище деяких населених пунктів і районів півдня сучасної Гомельської області, які в роки нацистської окупації були включені до складу генерального округу «Житомир». Серед відповідних робіт виділяється серія історико-документальних хронік «Пам'ять», присвячених історії районів Гомельської області, у тому числі періоду Другої світової війни¹⁶.

Західна зарубіжна історіографія, у якій частково (у загальному контексті) або в основному відображена проблематика Житомирсько-Вінницького регіону часів Другої світової війни, репрезентована відносно незначною кількістю робіт західних дослідників. Деякі зарубіжні автори наводять загальну інформацію про нацистську окупацію України, діяльність українського національного руху опору, зокрема УПА, радянського партизанського руху, не залишаючи поза увагою і Житомирсько-Вінницький регіон; частина робіт зарубіжної історіографії, які присвячені конкретним аспектам нацистської окупації, зачіпають відповідну

¹⁶ *Памяць* : гісторыка-дакументальная хроніка Мазыра і Мазырскага раёна / [уклад. : М. А. Капач, В. Р. Феранц]. – Мн., 1997. – 574 с.

проблематику на території регіону принагідно. Серед загальних робіт зарубіжної історіографії виділяються наукові розвідки К. Беркгофа¹⁷. Спеціальні дослідження з історії Житомирсько-Вінницького регіону 1941–1944 рр. представлені комплексом робіт В. Лауер, у першу чергу книгою «Творення нацистської імперії та Голокост в Україні»¹⁸. Усесторонньо характеризуючи Голокост у контексті «творення нацистської імперії», В. Лауер зосереджується на українській частині генерального округу «Житомир» (у її трактуванні – «житомирський регіон»).

Отже, історіографічний аналіз засвідчує, що нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону 1941–1944 рр. ще не виступав предметом комплексного історичного дослідження. В радянській, українській еміграційній, сучасній українській та зарубіжній історіографії отримали певний розвиток лише деякі напрямки окресленої проблематики, інші ж представлені контекстуально або не розглядалися взагалі.

Джерельну базу дисертаційної роботи складають неопубліковані документи та матеріали ряду центральних, обласних, відомчих архівів України й Республіки Білорусь, збірники опублікованих документів і матеріалів, мемуарна література й неопубліковані спогади очевидців, періодика воєнного періоду, джерельні інтернет-ресурси.

Значну частину джерел дослідження склали неопубліковані матеріали 9 архівів України та Республіки Білорусь: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного), Державного архіву Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), Державного архіву Вінницької області (Держархів Вінницької обл.), Державного архіву Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), Державного архіву Гомельської області Республіки Білорусь (Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці, ДАГВ), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Архіву Управління Служби безпеки України в Житомирській області (АУ СБУ ЖО).

Архівні джерела з історії Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації – це німецькі (у тому числі так звані «окупаційні фонди», тобто фонди органів управління, організацій, установ, підприємств і формувань, які здійснювали режим окупації або ж діяли під контролем нацистської окупаційної влади), радянські документи та матеріали, а також джерела українського самостійницького руху періоду Другої світової війни.

Увесь джерельний масив ЦДАВО України, який стосується історії Житомирсько-Вінницького регіону періоду нацистської окупації, можна поділити на чотири групи: «окупаційні фонди»; фонди організацій і формувань українського руху опору; радянських державних комісій з розслідування злочинів

¹⁷ Berkhoff K. C. Harvest of Despair : Life and Death in Ukraine under Nazi Rule / K. C. Berkhoff. – Cambridge, 2004. – 463 p.

¹⁸ Lower W. Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine / W. Lower. – Chapel Hill, 2005. – 307 p.

нацистів і встановлення заподіяних ними збитків на території України в період війни; архівні колекції. Окремо виділяються фонди радянських органів влади та управління післявоєнного періоду, у яких проблематика Другої світової війни представлена додатково¹⁹.

Серед окупаційних фондів ЦДАВО України, залучених до процесу наукового дослідження, ф. 3206 («Рейхскомісаріат України»), ф. 3676 («Штаб імперського керівника [рейхсляйтера] Розенберга для окупованих східних областей»), ф. 3736 («Табір козацького легіону німецької армії»), ф. 3959 («Український центральний комітет»), ф. 4328 («Штаб командування начальника поліції безпеки і служби безпеки для окупованих східних областей»). Фонди організацій і формувань українського руху опору представлені ф. 3833 («Крайовий провід [керівництво] Організації українських націоналістів [ОУН] на західноукраїнських землях»), ф. 3837 («З'єднання південних груп Української повстанської армії “УПА-Південь”»), ф. 3838 («З'єднання північних груп Української повстанської армії “УПА-Північ”»). Фонди радянських державних комісій з розслідування злочинів нацистів і встановлення заподіяних ними збитків на території України в період війни представлені ф. 3538 («Українська республіканська надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками»). Архівні колекції ЦДАВО України представлені ф. 4217 («Колекція фотодокументів і негативів про партизанський рух в Україні у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – “Партизан України”»), ф. 4620 («Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»), ф. КМФ-8 («Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях»). Додаткову інформацію знаходимо у фондах радянських органів влади та управління післявоєнного періоду, зокрема у ф. 1 («Верховна Рада Української РСР»).

Частина документів переважно радянського та німецького походження з історії Житомирсько-Вінницького регіону 1941–1944 рр. міститься у фондах ЦДАГО України: ф. 1 («Центральний комітет Комуністичної партії України»), ф. 7 («Центральний комітет ЛКСМУ»), ф. 57 («Колекція документів з історії Комуністичної партії України»), ф. 62 («Український штаб партизанського руху»), ф. 65 («З'єднання партизанських загонів Житомирської області»), ф. 67 («Житомирська партизанська дивізія ім. М. Щорса»), ф. 75 («Вінницьке партизанське з'єднання»), ф. 166 («Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР»). У рамках дослідження доцільним видається їх поділ за тематичною спрямованістю: документи, які характеризують діяльність комуністичного партизансько-підпільного руху; нацистський окупаційний режим; діяльність формувань українського самостійницького руху. Деякі фонди архіву водночас відносяться до різних тематичних груп.

Серед джерельної бази вітчизняних архівів, яка відображає історію Житомирсько-Вінницького регіону періоду Другої світової війни, необхідно

¹⁹ *Архіви окупації : 1941–1944* / [упоряд. Н. Маковська ; голова редкол. Г. Боряк]. – К., 2006. – С. 32. – (Більше не таємно ; т. 1).

звернути увагу на кінодокументи ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Не вдаючись до деталізації, у рамках регіональної проблематики залежно від походження пропонуємо виділи дві групи кінодокументів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного: радянські та німецькі (трофейні). У межах першої групи необхідно диференціювати підгрупи кінодокументів, які відображають діяльність комуністичного партизанського руху, та кіноматеріали, що засвідчують злочинні дії нацистського режиму, у першу чергу руйнацію міст регіону.

Документи періоду Другої світової війни у Держархіві Житомирської обл. представлені у значній кількості «окупаційних фондів», фонді Житомирської обласної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на території Житомирської області, у колекційних зібраннях, а також фондах, в яких проблематика Другої світової війни представлена як додаткова.

«Окупаційні фонди» Держархіву Житомирської обл., зокрема, представлені ф. Р-1151 («Житомирський генералкомісаріат»), ф. Р-1152 («Житомирський гебітскомісаріат»), ф. Р-1153 («Житомирське обласне управління»), ф. Р-1154 («Житомирська райуправа»), ф. Р-1155 («Житомирський штадткомісаріат»), ф. Р-1156 («Редакція газети “Голос Волині”»), ф. Р-1162 («Звягельська міська управа»), ф. Р-1166 («Житомирський кінотеатр тресту “Українфільм”»), ф. Р-1168 («Український комітет с. Врублівка Романівського району Житомирської області»), ф. Р-1175 («Троянівська районна управа»), ф. Р-1182 («Козятинський гебітскомісаріат»), ф. Р-1186 («Черняхівська районна управа»), ф. Р-1187 («Бердичівська районна управа»), ф. Р-1188 («Бердичівська міська управа»), ф. Р-1293 («Ярунська районна управа»), ф. Р-1371 («Романівська районна управа»), ф. Р-1388 («Центральне бюро реєстрації фольксдойче»), ф. Р-1426 («Базарська районна управа»), ф. Р-1440 («Редакція газети “Звягельське слово”»), ф. Р-1445 («Олевська районна управа»), ф. Р-1452 («Ружинський гебітскомісаріат»), ф. Р-1465 («Звягельський гебітскомісаріат»), ф. Р-1554 («Ружинська районна лікарня райвідділу охорони здоров’я»), ф. Р-1568 («Коростишівська міська управа»), ф. Р-1632 («Житомирський історичний архів Українського бюро Житомирського генерального комісаріату»), ф. Р-1645 («Базарська районна поліція»), ф. Р-2033 («Вчорайшенська районна управа»), ф. Р-2465 («Овруцька насіннева лабораторія»). Фонди радянських державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України в період війни представлені ф. Р-2636 («Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни»). Колекційні зібрання Держархіву Житомирської обл., які стосуються проблематики Другої світової війни, представлені ф. П-1376 («Підпільні організації і партизанські загони, які діяли в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1943 рр. на території Житомирської області»), ф. П-2668 («Фонд спогадів»), ф. Р-4931 («Колекція листів радянських громадян з німецько-фашистської неволі»). Фонди, у яких досліджувана проблематика представлена як додаткова, – це ф. П-76 («Житомирський обком Комуністичної партії України»), ф. П-211 («Первинна партійна організація педагогічного інституту ім. Франка»), Р-426 («Житомирський обласний державний архів»), Р-3948 («Житомирський обласний

відділ у справах будівництва та архітектури»), ф. Р-5013 («Архівно-слідчі справи на громадян, репресованих радянською владою, які реабілітовані у встановленому порядку»). Останню групу фондів Держархіву Житомирської обл. доповнюють ф. Ф-752 («Колекція картографічних матеріалів»), документи нефондової організації та листівки.

У Держархіві Вінницької обл. документи, які відображають становище області в період німецького, а також румунського окупаційних режимів 1941–1944 рр., представлені «окупаційними фондами», фондом Вінницької обласної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на території Вінницької області (ВОК), архівними колекціями, іншими фондами, у яких проблематика окупаційного життя відображена як додаткова.

Серед «окупаційних фондів» архіву, зокрема, найбільшу увагу привертають ф. Р-1311 («Вінницька обласна управа»), ф. Р-1312 («Вінницька міська управа»), ф. Р-1395 («Вінницький окружний комісар»). Фонд ВОК представлений ф. Р-1683 («Вінницька обласна комісія сприяння роботі Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР»). Серед фондів архівних колекцій Держархіву Вінницької обл. важливе значення має ф. Р-4422 («Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Вінницької області та визволення їх радянською армією»). Окрім інших фондів Держархіву Вінницької обл., які відображають проблематику нацистського окупаційного режиму як додаткову, цінним є ф. Р-6023 («Фільтраційні, архівно-слідчі і спостережні справи, трофейні документи, передані з відомчого архіву обласного Управління СБУ»).

Документи Держархіву Рівненської обл., які стосуються досліджуваної проблематики, представлені у ф. Р-30 («Колекція матеріалів Організації українських націоналістів – Української повстанської армії [ОУН-УПА]»).

Документи ДАГВ, які характеризують нацистську окупацію в північній частині генерального округу «Житомир», здебільшого укомплектовані в «окупаційних фондах». Це: ф. Р-1322 («Лоевське районне управління»), ф. Р-1815 («Какуєвицьке волосне управління Василевицького району»), ф. Р-1820 («Мозирське міське і районне управління»), ф. Р-1822 («Сектор суспільної опіки Мозирського міського і районного управлінь»), ф. Р-1845 («Паспортний відділ Житковицького районного управління»), ф. Р-1846 («Житковицьке районне управління»), ф. Р-1847 («Бюро запису актів громадянського стану Житковицького районного управління»), ф. Р-2752 («Лельчицьке районне управління»).

У дослідженні проаналізовані деякі документи ГДА СБУ, зокрема ф. 5 («Кримінальні справи на nereабілітованих осіб») та ф. 13 («Колекція друкованих видань КДБ УРСР»).

Важливе значення для наукового дослідження мають документи АУ СБУ ЖО, включені до ф. 5 («Архівно-слідчі справи основного фонду») та ф. 6 («Архівно-слідчі справи припиненого фонду»).

Разом із неопублікованою джерельною базою у процесі дослідження використані джерела, опубліковані у збірниках документів та матеріалів. Тематично їх можна поділити на збірники радянського періоду (ті, що безпосередньо стосуються історії Житомирської²⁰ і Вінницької²¹ областей періоду війни, та загальні), українські еміграційні видання (в основному представлені серійним виданням «Літопис УПА»), збірники, які вийшли в часи незалежності України (серед них особливо відзначаються збірники, упорядковані В. Косиком і В. Сергійчуком), та іноземні видання документів і матеріалів.

До джерельного комплексу дослідження відносяться мемуарна література та неопубліковані спогади, у тому числі й інтерв'ю очевидців тогочасних подій. При цьому мемуарну літературу можна поділити на радянську мемуаристику, еміграційні та сучасні українські мемуарні видання.

У дослідженні широко використані офіційні періодичні газетні видання, радянська підпільна періодика та нелегальні видання українського самостійницького руху. Періодика воєнного періоду доповнює наявний джерельний ресурс та заповнює інформаційний вакуум, який сформувався при дослідженні деяких питань у зв'язку з обмеженістю архівних документів.

Джерельні інтернет-ресурси з історії нацистського окупаційного режиму в регіоні здебільшого представлені електронними версіями оригінальних документів центральних й обласних архівів України та Білорусі. Основне місце тут займає веб-портал Державної архівної служби України «Архіви України», веб-сайт Держархіву Житомирської обл., білоруський веб-сайт «Архіви Білорусі».

Нацистська окупація на території Житомирсько-Вінницького регіону є складним історичним феноменом, для якої характерні певні локальні особливості, що вимагають теоретико-методологічного підґрунтя, наукових підходів, принципів і методів дослідження. **Методологічну основу** дисертації становлять принципи історизму, науковості, об'єктивності, системності, всебічності. До того ж, коло питань, порушених у роботі, зумовило необхідність використання спеціальної термінології. У якості ключових нами були використані такі терміни: «Житомирсько-Вінницький регіон», «нацистський окупаційний режим», «паралелі» (у частині назви дисертації «паралелі існування й боротьби»).

Таким чином, проаналізована джерельна база, яка представлена архівними, опублікованими документами й матеріалами, спогадами, періодикою часів війни, джерельними інтернет-ресурсами, є широкою як за видовими характеристиками, так і за змістом для повноцінного висвітлення нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону.

У загальному відзначимо, що проблематика нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону у 1941–1944 рр. є малодослідженою. При цьому виявлена джерельна база разом із критичним осмисленням наявного історіографічного доробку та залученням відповідної

²⁰ *Житомирщина* в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр. : збірник документів / [відп. ред. П. М. Степанов]. – Житомир, 1948. – 220 с.

²¹ *Вінниччина* в роки Великої Вітчизняної війни : 1941–1945 р. : збірник документів і матеріалів / [відп. ред. А. Ф. Олійник]. – Одеса, 1971. – 307 с.

теоретико-методологічної основи дозволяє повною мірою реалізувати поставлені в дисертаційній роботі мету та завдання.

У другому розділі **«Нацистська окупація та органи влади в генеральному окрузі “Житомир”»** розглянуто специфіку встановлення німецького військового окупаційного режиму, формування структур української допоміжної адміністрації, адміністративно-територіальний устрій генерального округу «Житомир», органи цивільного управління та карально-репресивної системи.

Після окупації території майбутнього генерального округу «Житомир» усі владні повноваження у регіоні перейшли до військової адміністрації на чолі з командувачем тилового району групи армій «Південь». При організації влади на місцях німецька військова адміністрація вдалася до масштабного ідеологічного проекту: вона дозволила сформувати «українську допоміжну адміністрацію» за участі місцевих активістів, членів похідних груп ОУН(Б), ОУН(М), Поліської Січі Т. Бульби-Боровця. У свою чергу самостійницький рух намагався використати допоміжну адміністрацію у власних цілях.

Місцева допоміжна адміністративна система, враховуючи радянські реалії, складалася із обласних, районних, міських та сільських управлінь (управ), які постали на місці колишніх рад. В основному на території північної білоруської частини генерального округу «Житомир» важливе значення відводилося волосним управлінням. Через недостачу німецьких поліцейних органів окупанти також дозволили сформувати місцеву (українську) допоміжну поліцію. На відміну від української допоміжної адміністрації Житомира, міське та обласне управління у Вінниці не відчули значних націоналістичних впливів та перебували під контролем проницецьких або проросійських сил. Особливість становища місцевої допоміжної адміністрації на північному заході Житомирської області, яка підпорядковувалася керівництву Поліської Січі, дає підставу стверджувати про існування своєрідної Олевської (Поліської) республіки з центром у м. Олевськ.

У листопаді 1941 р. українська допоміжна адміністрація перейшла під повний контроль німецького цивільного управління. Наприкінці лютого – на початку березня 1942 р. були ліквідовані обласні управління у Житомирі та Вінниці, а на їх базі створено так зване «українське бюро» (комітет) як «дорадчий орган» при житомирському генеральному комісаріаті. Упродовж усього періоду окупації нацистські органи проводили «чистки» місцевих допоміжних управлінь та поліції на предмет виявлення у їхньому складі українських націоналістів, які використовували службове становище для прикриття підпільної політичної діяльності.

Значна частина працівників української допоміжної адміністрації та поліції різних рівнів перейшла на позиції колабораціонізму.

Початково (станом 15 вересня 1941 р.) генеральний округ «Житомир» як частина райхскомісаріату «Україна» мав включати 29 гебітскомісаріатів у межах Житомирської (12 гебітскомісаріатів), Вінницької (11 гебітскомісаріатів) областей України та півдня Поліської області (6 гебітскомісаріатів) Білорусі. У Житомирі та Вінниці створювалися міські комісаріати (штадткомісаріати). Центром округу стало м. Житомир.

При формуванні генерального округу «Житомир» до уваги не бралися жодні національні та територіально-державні принципи. За таких обставин до Житомирського генерального округу були приєднані переважна частина Поліської, а згодом – південно-західні райони Гомельської областей Білорусі. Насамперед це засвідчує колоніальний підхід до управління окупованими територіями. Він також проявився через включення – у зв'язку з необхідністю розширення румунської зони окупації – південної української частини Вінниччини по лінії Жмеринка – Бершадь до губернаторства Трансністрії. Тому станом на 25 вересня 1941 р. кількість і склад гебітскомісаріатів були змінені. Разом зі штадткомісаріатами у Житомирі й Вінниці у складі округу залишилося 23 гебітскомісаріати: 12 – на території Житомирської, 5 – Вінницької, 6 – Поліської областей.

Територія генерального округу «Житомир» в основному була сформована у листопаді 1941 р., коли в регіоні військова адміністрація була змінена на цивільну. Станом на 11 листопада 1941 р. та 15 лютого 1942 р. у його складі залишалося 2 штадткомісаріати, а кількість гебітскомісаріатів зросла до 25-ти (11 – на Житомирщині, 8 – у межах Вінниччини, 6 – на території Поліської області). Загальна площа генерального округу «Житомир» склала 59 056 км², а кількість населення сягала понад 3 027 тис. осіб. Станом на 1 січня 1943 р. у складі Житомирського генерального округу кількість штадткомісаріатів розширилася з 2-х до 5-ти (окрім Житомира та Вінниці – у Бердичеві, Звягелі, Коростені), а разом із включенням додаткових білоруських територій та зміною білоруських гебітскомісаріатів з'явився новий німецький гебітскомісаріат (колонія фольксдойче) Гегевальд (через це кількість гебітскомісаріатів зросла до 26-ти). Станом на 1 квітня 1943 р. чисельність гебітскомісаріатів була зменшена до 18-ти.

Із листопада 1941 р. уся повнота влади на території генерального округу «Житомир» перейшла до нацистського цивільного управління, представленого генеральним комісаріатом і підпорядкованими йому гебітс- та штадткомісаріатами. Їхня організаційна структура спрямовувалася на тотальне злочинне використання і пограбування окупованої території. Систему цивільного нацистського управління доповнювали колаборантська місцева допоміжна адміністрація, сформована ще у період військової влади (за винятком обласних управлінь, які були розпущені). Вона не користувалася жодною самостійністю, а лише виконувала розпорядження німців.

Значний вплив на систему нацистського цивільного управління у регіоні мало протистояння генеральних комісарів (К. Клемм, пізніше Е. Лейзер) з керівництвом СС та поліції, присутність вищого нацистського керівництва – Гітлера, Геринга та Гімmlера, які дислокувалися у спеціально побудованих ставках.

Разом із формуванням нацистських військового і цивільного управлінь для підтримки окупаційної політики була створена мережа органів карально-репресивної системи. Її основою стали «поліція безпеки та СД» й «поліція порядку». До складу нацистської карально-репресивної системи також входили місцева допоміжна поліція (шццманшафт, шума), допоміжні поліційні сили із

фольксдойче, «шущманшафт батальйони» (11-й литовський [Коростень], 25-й латвійський [Овруч], 108-й [Житомир], 109-й [Вінниця, Бердичів, Житомир], 110-й [Житомир] українські). У якості карально-репресивної сили в регіоні також виступали тилові формування Вермахту (охоронні дивізії), різного роду каральні відділи із союзних гітлерівській Німеччині армійців та добровольчі формування. Її доповнювали «місцева» судова система, табори для радянських військовополонених, єврейські гетто, трудові табори та в'язниці.

Отже, з початком нацистської окупації Житомирська, частина Вінницької областей України, прикордонні білоруські землі були включені до складу генерального округу «Житомир». У цей же час відбулося встановлення військової окупаційної адміністрації та формування органів українського допоміжного управління, місцевої поліції. Наприкінці осені 1941 р. у регіоні була утверджена цивільна окупаційна адміністрація, яка взяла під повний контроль допоміжні управління й поліцію. Водночас у генеральному окрузі «Житомир» була сформована широка гітлерівська карально-репресивна система.

У третьому розділі «**Національна політика окупантів**» розглянуто акції гітлерівців із фізичного знищення місцевого населення і військовополонених, нацистські колонізаційні проекти, міжнаціональні відносини у регіоні.

Серед першочергових заходів гітлерівців стало «остаточне вирішення єврейського питання». Для знищення євреїв до регіону прибули спеціальні сили СС – підрозділи айнзацгрупи С (зондеркоманда 4а, зондеркоманда 4б, айнзацкоманда 5 та айнзацкоманда 6). На початку окупації керівництво у знищенні євреїв проводило і командування 6-ї німецької армії групи армій «Південь».

Убивства євреїв Житомирсько-Вінницького регіону розпочалися з початку нацистської присутності. Перші вбивства стали наслідком німецьких провокацій, які мали на меті поширити антиєврейські настрої серед місцевого населення. Для розпалювання антисемітизму та міжнаціональної ворожнечі нацистська пропаганда активно поширювала тезу про «жидо-більшовизм», почала ототожнювати довоєнні комуністичні злочини із єврейством. Масові убивства єврейського населення, які набрали системного характеру, розпочалися із кінця літа – осені 1941 р. Упродовж серпня – листопада 1941 р. більшість єврейського населення регіону було знищено.

Важливим чинником тотального «полювання» нацистів за євреями стало розміщення у регіоні ставок та особиста присутність Гітлера, Геринга та Гімmlера. До цього додалося створення восени 1942 р. двох німецьких колоній – Гегевальд та Фьорстерштадт, адже вже на етапі їхнього планування відбулася «зачистка» відповідних територій від євреїв.

Поряд з євреями під нацистську політику геноциду потрапили роми. На початку червня 1942 р. окупаційна адміністрація регіону прийняла рішення про необхідність поводження з циганами так само, як з євреями, тобто повністю їх знищити.

На території Житомирсько-Вінницького регіону єврейські погроми не набули масового характеру. Разом з частковим поширенням антисемітизму та антиєврейських настроїв чимало українців, ризикуючи власним життям, ставали

на захист представників єврейської національності. Не підтверджуються джерельною базою ідеологічно зумовлені стереотипи про участь у знищенні єврейського населення, зокрема на території Житомирсько-Вінницького регіону, представників самостійницького руху опору.

На початку окупації нацисти розпочали облік та фізичну ліквідацію комуністів, комсомольців, інших радянських активістів. Через активізацію партизанського руху та більшовицького підпілля із весни 1942 р. розстріли представників партійно-радянського активу набули тотального характеру.

До ідеологічно-політичних ворогів націонал-соціалізму відносилися учасники самостійницького руху, масове знищення яких розпочалося з кінця листопада – початку грудня 1941 р., після акції вшанування 21 листопада 1941 р. 20-ї річниці Базарської трагедії. Різні нацистські інстанції, серед яких поліція безпеки та СД, постійно вели боротьбу з націоналістичним підпіллям, займалися виявленням членів самостійницького руху у складі органів допоміжного управління, поліції, інших установ, яких після допитів, як правило, страчували.

Органи гітлерівської карально-репресивної системи вдавалися до систематичної ліквідації цивільного слов'янського населення, що передбачала расова концепція націонал-соціалізму. Фізичне знищення «винних» могло наступати через відмову виконувати трудову повинність, за саботаж мобілізаційних кампаній на примусові роботи до Райху, через невиконання продовольчих поставок, інших податкових поборів, таємний забій худоби тощо. Основна частина місцевого населення була ліквідована у районах діяльності радянського партизанського руху, особливо на півночі Житомирського генерального округу.

Упродовж усього періоду окупації гітлерівці проводили масові ліквідації червоноармійців у таборах для військовополонених. Головними причинами смертності бранців були виснаження голодом, поширення інфекційних, інших захворювань, вкрай жахливі умови утримання, фізичне виснаження через використання на тяжких роботах. У деяких таборах смерть частини в'язнів наступала у результаті медичних експериментів окупантів.

Загальна кількість знищеного цивільного населення у межах генерального округу «Житомир» становить близько 380 тис. осіб, військовополонених – понад 125 тис. осіб, що у сукупності складає цифру у межах 505 тис. осіб.

Особливе місце у національній політиці Німеччини періоду Другої світової війни відводилося фольксдойче. На початку практичного освоєння «східного простору» та впровадження генерального плану «Ост» фольксдойче стали базою для реалізації колонізаційних експериментів нацистів. У силу ряду особливостей основним місцем їхнього втілення виступив Житомирсько-Вінницький регіон, який мав стати плацдармом для подальшого поширення німецької колонізації на загарбаних територіях СРСР. Саме тут восени 1942 р. було створено дві колонії фольксдойче: Гегевальд (між Житомиром і Бердичевом), що став найбільш важливим з ідеологічної й політичної точок зору колонізаційним проектом гітлерівців, та Фьорстерштадт (між Черняховом і Коростенем). Разом з організацією моноетнічного німецького середовища в колоніях Гегевальд і Фьорстерштадт окупаційна влада проводила політику, спрямовану на

концентрацію фольксдойче в інших населених пунктах їх компактного та дисперсного розміщення.

Значну частку у загальній структурі населення окупованих нацистами територій, які були включені до складу генерального округу «Житомир», займали етнічні меншини. Довоєнні сталінські репресії, міграції початкового періоду війни, нацистська політика зі знищення окремих народів призвели до значних етнодемографічних змін у регіоні. Наслідком цього, зокрема через нацистське «остаточне вирішення єврейського питання», стало фактичне зникнення єврейського етносу. Тому протягом другої половини 1941–1944 рр. найбільшими національними групами (поряд з українцями та білорусами) Житомирського генерального округу були поляки і росіяни. Особливістю окупаційного періоду стало зростання кількості фольксдойче.

У силу тривалого мирного співжиття етнічних груп регіону в основному сформувався толерантний характер міжнаціональних відносин. Важливим фактором відсутності міжнаціонального протистояння були асиміляційні процеси та, як у випадку із росіянами, спільна належність до православ'я. Ставлення українців до представників інших народів (за винятком німців-фольксдойче), як і один до одного, зумовлювалося не національними, а швидше міжособистісними мотивами. Така специфіка враховувалася і силами самостійницького руху. На створення міжнаціонального напруження в регіоні спрямовувалася систематична політика нацистів.

Таким чином, національна політика окупантів передбачала повну фізичну ліквідацію євреїв та ромів, часткове знищення місцевих слов'янських народів, у тому числі й українців, військовополонених червоноармійців. У рамках освоєння «східного простору» особливе значення гітлерівці надавали фольксдойче, створивши на території Житомирсько-Вінницького регіону колонії Гегевальд та Фьорстерштадт. Особливістю регіону був багатонаціональний склад населення та загалом толерантний характер міжнаціональних відносин (не рахуючи стосунків із фольксдойче).

У четвертому розділі **«Господарсько-колоніальна політика нацистів. Повсякдення місцевого населення в умовах “нового порядку”»** висвітлено особливості використання окупантами аграрно-промислового потенціалу регіону, продовольчо-матеріальне становище населення, трудові мобілізаційні кампанії до Німеччини й південних регіонів райхскомісаріату «Україна», проблему медичного обслуговування і соціального захисту, повсякденно-побутове життя та настрої населення, антиалкогольні кампанії гітлерівської адміністрації.

Серед першочергових задач нацистів на окупованій території України, у тому числі у межах Житомирсько-Вінницького регіону, стало тотальне визискування аграрно-промислового потенціалу. Для експлуатації місцевого населення гітлерівці запровадили трудову повинність. Окрім виконання робіт у сфері сільського господарства та промисловості, місцеве населення було змушене брати участь у будівництві та ремонті шляхів, їх розчистці в зимову пору року, ремонті підприємств, вивезенні лісу тощо. Постійною складовою «трудових відносин» в умовах нацистської окупаційної дійсності став терор.

Від участі в обов'язкових роботах залежало продовольчо-матеріальне забезпечення населення. Основний гніт нацистської податкової системи лягав на плечі українського населення. Додатковими формами експлуатації стали кампанія «зимової допомоги» німецькій армії та збір кольорових металів.

Одна із головних проблем, яка постала перед місцевим населенням уже в липні 1941 р., зокрема міським, – забезпечення продовольством. За таких обставин значного поширення набула торгівля на «чорному ринку» та бартер (обмін) між жителями міста й села. Дефіцит продовольства та товарів першої необхідності, поширення «чорного ринку» спричинили інфляцію та зростання цін.

Наприкінці 1941 р. на території генерального округу «Житомир» окупаційні органи розпочали перші кампанії з набору робочої сили для відправки в Німеччину. Із весни 1942 р. вони стали примусовими та тривали до кінця окупації. Водночас навесні 1942 р. додатковим напрямом переміщення місцевих «трудових ресурсів» стали південні регіони райхскомісаріату «Україна», куди жителі округу залучалися на весняно-осінні сільськогосподарські роботи. Із осені 1942 р. до них почало приєднуватися відселене українське населення з німецьких колоній Гегевальд і Фьорстерштадт

Загальна цифра депортованого на примусові роботи до Німеччини місцевого населення, включаючи й білоруські етнічні землі, з території генерального округу «Житомир» протягом кінця 1941 – початку 1944 рр. становить понад 180 тис. осіб.

Створена гітлерівцями на окупованих територіях, які ввійшли до складу генерального округу «Житомир», система медичного обслуговування спрямовувалася лише на підтримку фізичного стану населення як робочої сили та на недопущення поширення інфекційних захворювань серед працівників цивільного управління, німецьких військових і фольксдойче. Значний вклад в організацію закладів охорони здоров'я за часів військової адміністрації здійснили органи допоміжного управління. Однак рівень медичного забезпечення був низьким.

Соціальний захист населення на окупованих територіях займав важливу складову діяльності місцевої допоміжної адміністрації. Допомогу нужденним також надавали гуманітарні організації, які почали створюватися з другої половини 1941 р., серед яких, зокрема, Житомирська та Вінницькі обласні організації Червоного Хреста, та індивідуально місцеве населення. Із метою недопущення розростання таких об'єднань окупаційні органи заборонили їх діяльність, дозволивши формування розрізнених комітетів самопомоги.

Під час нацистської окупації на території Житомирсько-Вінницького регіону офіційна влада через запровадження комендантської години, обмеження вільного переміщення, введення різного роду спеціальних документів, обов'язкову реєстрацію контролювала усі сфери життя населення. У період війни масштабних руйнувань зазнали міста й села регіону, хоча їх деяке відновлення спрямовувалося на організацію належного проживання райхсдойче і фольксдойче, а місцеве українське населення піддавалося постійним репресіям, терору, грабунку. Загальні настрої жителів регіону упродовж другої половини 1941 –

початку 1944 рр. еволюціонували в основному від позитивного або нейтрального до відкрито негативного сприйняття нацистів.

Окупаційна адміністрація регіону систематично видавала антиалкогольні накази, які спрямовувалися на заборону самогонваріння через використання у його виробництві основних сільськогосподарських культур.

Отже, господарсько-колоніальна політика нацистів спрямовувалася та тотальну експлуатацію сільськогосподарського й промислового потенціалу окупованої території. Місцеві жителі виконували численні податки й побори, примусово залучалися на роботи у межах регіону, в Німеччину, на південь райхскомісаріату «Україна». Повсякденне життя населення характеризувалося тотальним контролем, репресіями, терором, дефіцитом продовольства й товарів першої необхідності, відсутністю належного медичного обслуговування тощо. Нацистська окупаційна політика вплинула на еволюцію настроїв жителів регіону від переважно позитивного або нейтрального ставлення до німців до виключно негативного сприйняття нової окупаційної державно-правової системи.

У п'ятому розділі **«Рух опору в другій половині 1941 – на початку 1944 рр.»** проаналізовано діяльність українського самостійницького та радянського партизанського і підпільного рухів опору.

На початку нацистської окупації на території Житомирсько-Вінницького регіону з приходом керованими політичними емігрантами або західноукраїнськими активістами похідних груп ОУН(Б), ОУН(М), Поліською Січчю Т. Бульби-Боровця відбулася активізація національного руху. Похідними групами обох ОУН напівлегальні, а згодом підпільні націоналістичні осередки почали створюватися паралельно із формуванням допоміжних органів влади. Незначний час націоналістичні сили ОУН(Б) у районі Вінниці (у с. Юзвині) формально були представлені батальйоном «Нахтігаль». Вплив на формування мельниківського підпілля на Вінниччині та півдні Житомирщини мало проходження цими територіями наприкінці літа – на початку осені 1941 р. на шляху до Києва Буковинського куреня П. Войновського. На території північно-західної Житомирщини протягом серпня – листопада 1941 р. діяли відділи УПА Поліська Січ послідовника еміграційного Уряду УНР отамана Т. Бульби-Боровця.

Для обох ОУН засобом підняття національної свідомості місцевого населення, поширення націоналістичних ідей, фізичної підготовки молоді стали українські добровільні культурно-просвітницькі та спортивні організації – «Просвіта» (переважно на Вінниччині), «Січ» (лише у межах Житомирської області), «Союз українського націоналістичного студентства» (Вінниччина), «Жіноча служба Україні» (Вінниччина), а також інші невеликі групи й гуртки. Їхнім завданням також була підготовка й вербування нових членів ОУН(Б) та ОУН(М).

Разом із деякими випадками співпраці між членами ОУН(Б) та ОУН(М) на низовому рівні, обидві організації, особливо на Житомирщині, вели конкурентну боротьбу за вплив на місцеве населення. Це для створення відкритої ворожнечі у самостійницькому таборі намагалася використати нацистська окупаційна влада. Кульмінацією протистояння між обома оунівськими групами стало вбивство 30

серпня 1941 р. у Житомирі провідних діячів ОУН(М) О. Сеника та М. Сціборського.

Уже на початку вересня 1941 р. нацисти розпочали репресії проти членів ОУН(Б). Через німецький тиск 15 листопада 1941 р. відбувся розпуск Поліської Січі. Репресії проти членів мельниківської організації у регіоні розпочалися із кінця листопада 1941 р. Офіційною підставою гітлерівців для цього стала акція вшанування 21 листопада 1941 р. 20-ї річниці жертв Базарської трагедії, ініційована ОУН(М) і яка, по суті, перетворилася на національну маніфестацію. Хвиля репресій проти націоналістичного руху посилилася до кінця 1941 – початку 1942 рр. На відміну від бандерівців, які хоч і зазнали відчутних втрат, але усе-таки зуміли відновити організаційну мережу, підпілля ОУН(М) у межах Житомирсько-Вінницького регіону після масових репресій кінця листопада – початку грудня 1941 р. було або значно ослаблене (Вінниччина), або ж, фактично, припинило своє функціонування (Житомирщина). ОУН(Б) і на Житомирщині, і на Вінниччині вдалося не лише відновити організаційну мережу, але й поступово її розширити.

На території Вінницької області розвиток самостійницького, як і радянського, руху опору значною мірою ускладнювався діяльністю численних сил СС у зв'язку з наявністю поблизу Вінниці ставки Гітлера.

Разом з відновленням та поширенням організаційної мережі з кінця 1941 – початку 1942 рр. ОУН(Б) продовжувала активну пропагандистську діяльність, яка спрямовувалася як проти СРСР, так і проти Німеччини. Уже навесні 1942 р. у регіон почали проникати невеликі бойові групи самооборони ОУН(Б). Однак реальна збройна боротьба націоналістів проти комуністичного руху опору та німців розпочалася наприкінці весни – влітку 1943 р., коли тут поширилися група (військова округа) УПА «Тютюнник» та були виділені території діяльності УПА, серед яких УПА-Північ та УПА-Південь. Основною формою військової діяльності націоналістичних повстанських формувань, об'єднаних в УПА, стали рейди. Паралельно з весни 1943 р. на території Житомирсько-Вінницького регіону почали виникати місцеві військові сили ОУН(Б) – так звані «боївки». Відтак, із весни 1943 р. позиція двофронтової боротьби націоналістичного руху перейшла у військову площину.

На окупованих гітлерівцями територіях, які ввійшли до складу генерального округу «Житомир», поширився комуністичний рух опору – партизанські загони і з'єднання та підпільні більшовицькі осередки. У перші місяці нацистської окупації через швидкий відступ Червоної армії, брак належної теоретично-практичної підготовки й кваліфікованих кадрів, відсутність координаційного центру частина диверсійних загонів і груп була знищена тилловими формуваннями Вермахту, іншими загонами гітлерівців, деякі розпалися. Важливим фактором недієздатності комуністичного руху опору на початку нацистської окупації стали антибільшовицькі настрої населення.

Розвиток радянського партизансько-підпільного руху прямо пропорційно залежав від посилення гітлерівської репресивної політики проти місцевого населення, що стало активно проявлятися наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. Однією із найважливіших причин зростання комуністичного руху опору стали

нацистські репресії, пов'язані із проведенням масових депортацій на роботи до Райху, які розпочалися з весни 1942 р. Його розвиток також був зумовлений підтримкою центрального більшовицького керівництва, діяльністю ЦШПР й УШПР.

Особливістю регіону був нерівномірний розвиток радянського партизанського руху. Найбільш активно комуністичний рух опору діяв у лісистих районах на півночі, менш активно – на півдні генерального округу «Житомир». Відносно незначна присутність партизанів на Вінниччині, першочергово в районі самої Вінниці, була зумовлена наявністю великої кількості спеціальних сил, які захищали ставку Гітлера «Вервольф».

Таким чином, упродовж 1941–1944 рр. у регіоні діяли український самостійницький та радянський партизанський і підпільний рухи. Національний рух опору від ситуативного «союзу» з Німеччиною у боротьбі проти комунізму уже до кінця 1941 р. переходить до боротьби на два фронти, вважаючи ворогом і СРСР, і Німеччину. Період пропагандистської боротьби проти обох тоталітарних систем навесні 1943 р. доповнився збройним виступом бандерівської УПА. Гітлерівські репресії проти місцевого населення регіону, підтримка більшовицького керівництва, створення ЦШПР та УШПР стали причиною зростання радянського партизанського й підпільного руху.

В останньому, шостому, розділі **«Соціокультурні процеси та пропаганда»** вивчено мовну ситуацію, релігійне життя, пропаганду на окупованій території, функціонування періодичних газетних видань, становище в освіті, мистецтві, спорті, розглянуто роботу архівів, бібліотек та музеїв.

На початку нацистської окупації з ініціативи української допоміжної адміністрації, значною мірою контрольованою в цей час представниками націоналістичного руху або ж його прихильниками, розпочалася українізація різних сфер життя Житомирсько-Вінницького регіону. Для військової окупаційної адміністрації відсутність заборони на розповсюдження української мови серед місцевих жителів стала одним із пропагандистських підходів для формування лояльного ставлення до нової влади. Позиція цивільної окупаційної адміністрації з ідеологічно-політичних міркувань передбачала підтримку української мови як протипагу російській мові та всьому російському загалом.

Серед різних напрямів духовно-культурного життя Житомирсько-Вінницького регіону, які розпочали відродження на початку нацистської окупації, особливе місце займав релігійний. Адже німці намагалися використати релігію для впровадження окупаційної політики. Разом із пропагандистською підтримкою розвитку релігійного життя окупанти стежили за релігійними організаціями з метою прискання будь-яких спроб їх виходу поза межі основної діяльності, першочергово в політичну площину, підтримували міжконфесійне протистояння. Частина духовенства стала на шлях колабораціонізму та відкритого співробітництва з окупантами.

У перші дні окупації гітлерівці розпочали знищення пам'ятників комуністичної доби. Відповідна політика була підтримана допоміжними органами управління й поширилася на інші символи комуністичної епохи, зокрема більшовицькі портрети, радянські зірочки, червоні прапори; відбулося і

перейменування населених пунктів, районів, вулиць, площ, провулків, змінених за радянської доби і пов'язаних із діями комуністичної влади й тогочасними реаліями.

На початку німецько-радянської війни в умовах розгортання діяльності самостійницького руху час від часу піднімалися питання про вшанування важливих подій історії українського державотворення, пов'язаних з антибільшовицькою боротьбою початку 20-х років ХХ ст., та їх відзначення через встановлення пам'ятників.

Чільне місце у системі нацистської пропаганди на окупованій території відводилося радіо, кінофільмам та кінохроніці. Для підтримки антирадянської пропаганди, з метою провокування українсько-польської ворожнечі, для розповсюдження антиєврейських настроїв, а також для нейтралізації впливів українського самостійницького руху гітлерівці намагалися використати постать Т. Шевченка. Специфічною формою нацистської пропаганди серед населення генерального округу «Житомир» була організація подорожей до Райху. У другій половині 1943 р. основою антирадянської пропаганди німців у регіоні, яка вийшла за межі Житомирського генерального округу, стала екзгумація масових жертв радянського НКВС 1937–1938 рр. у Вінниці.

Значного поширення на території генерального округу «Житомир» набули періодичні газетні видання. Враховуючи наявність різних військово-політичних сил, газетну періодику регіону можна поділити на чотири групи: легальні газетні видання українського самостійницького руху, офіційна німецька преса, підпільна радянська й націоналістична періодика. Деякі газетні редакційні колективи Житомирського генерального округу займалися книговидавничою діяльністю. Кілька пропагандистських брошур були видані за ініціативи окупаційної влади.

Система освіти на території Житомирсько-Вінницького регіону в період Другої світової війни включала початкові (1–4 класи), обмежену кількість середніх (5–7 класи) шкіл, заклади середнього професійного навчання, деякі заклади системи вищої освіти, що готували фахівців, необхідних для окупаційної господарсько-економічної системи. На початку німецько-радянської війни використати сферу освіти у власних цілях намагався український визвольний рух.

В часи окупації значного поширення набуло театральне життя, яке виступало основним способом культурного дозвілля німецьких військових та цивільних осіб. Відсутність заборони на організацію культурного життя, зокрема й театального, стала для німців засобом пропагандистського впливу на місцеве населення. Упродовж кінця літа – осені 1941 р. представники самостійницького руху сприймали театр як засіб формування українського національного світогляду та відродження національної культури. Певного розвитку у регіоні набуло музично-вокальне мистецтво, літературно-поетичне життя, а також спорт, зокрема футбол.

У період нацистської окупації в регіоні практично повністю залишилися не евакуйовані фонди архівів, бібліотек та музеїв. Окупаційні органи зосередили увагу на пограбуванні їхніх історико-культурних цінностей, при цьому використовуючи роботу деяких відновлених архівних, бібліотечних й музейних

установ з практичною метою. Перед ними також стояло завдання забезпечення культурного дозвілля окупаційних військ та службовців цивільної адміністрації.

Отже, з початку нацистської окупації на території Житомирсько-Вінницького регіону розпочалося відродження культурного життя. Поштовхом до цього стала діяльність українського самостійницького руху, який сприймав культуру як засіб підняття національної свідомості населення, поширення ідей українського державотворення. Однак окупаційна влада, розпочавши тотальні репресії проти націоналістів, дозволила обмежене існування лише деяких форм культури, що спрямовувалося для забезпечення дозвілля німців. На території регіону нацисти проводили систематичні пропагандистські кампанії антирадянського й антиєврейського змісту. Гітлерівці також грабували історико-культурні цінності місцевих архівів, бібліотек і музеїв.

Висновки дисертаційної роботи підводять підсумки наукової розробки теми та конкретизують результати дослідження:

– Проблематика нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону 1941–1944 рр. залишається маловивченою. Ідеологічно й політично зумовлена радянська історична концепція десятиліттями визначала обмежене коло дослідницьких пріоритетів, які стосувалися періоду Другої світової війни, водночас формуючи численні ідеологеми та кліше. У поле зору української еміграційної історіографії частково потрапили питання діяльності у регіоні українського самостійницького руху, який характеризується на загальноукраїнському рівні або у межах окремих історико-етнографічних регіонів. Ряд наукових праць сучасної української історіографії присвячені лише деяким аспектам історії Житомирської та Вінницької областей у роки війни, розглядають їх контекстуально й епізодично (як супутні) у ширшому географічному чи загальноукраїнському контекстах. У той же час нацистський режим на території обох областей здебільшого розглядається окремо, а не як у межах єдиної окупаційної адміністративно-територіальної одиниці – генеральний округ «Житомир». Епізодично окреслена проблематика піднімається і в зарубіжній історіографії.

Аналіз виявленої джерельної бази, яка представлена неопублікованими документами й матеріалами ряду центральних, обласних, відомчих архівів України й Республіки Білорусь, збірниками опублікованих документів і матеріалів, мемуарною літературою, неопублікованими спогадами, періодикою воєнного часу, джерельними інтернет-ресурсами, разом із осмисленням наукового доробку попередників та використанням відповідної теоретико-методологічної основи дозволяє усебічно, об'єктивно й неупереджено дослідити нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону.

– Основою окупаційної адміністративно-територіальної одиниці під назвою «генеральний округ “Житомир”» у кордонах райхскомісаріату «Україна» стали загарбані гітлерівцями території Житомирської та частини Вінницької областей України. До складу округу були також включені прикордонні білоруські землі у межах Поліської і Гомельської областей. Через нехтування при формуванні окупаційної адміністративно-територіальної системи національними та

територіально-державними принципами підкреслювався колоніальний підхід до управління загарбаними землями.

Встановивши військову адміністрацію, гітлерівські окупанти з ідеологічних та практичних міркувань не висловили заперечень при формуванні ОУН(Б), ОУН(М), Поліською Січчю, місцевими активістами української допоміжної адміністрації й поліції. Для самостійницького руху допоміжні органи управління, інші установи й організації виступили можливістю легального прикриття організаційної та пропагандистської діяльності, спрямованої на здобуття незалежності України. На відміну від Житомира, ключову роль у допоміжному адміністративному апараті Вінниці у часи військового окупаційного управління відігравали пронимецькі та проросійські сили. Після впровадження цивільної адміністрації допоміжні управління та місцева поліція перейшли під повний контроль нацистів, розпочалася їх зачистка від націоналістичних впливів. Окупаційні органи влади, серед яких і колаборантські українські й білоруські допоміжні управління, були доповнені розгалуженою карально-репресивною системою.

На цивільному окупаційному адміністративному апараті генерального округу «Житомир» позначалося перебування у регіоні політичного і військово-поліцейського керівництва Райху – Гітлера, Геринга, Гімлера, для яких були побудовані спеціальні ставки у районах Вінниці та Житомира. Місцеві управлінці, серед яких і генеральний комісар (комісари), зважаючи на таке сусідство, зокрема, перебували під тиском СС та поліції Гімлера. Напружені відносини цивільного керівництва генерального округу з райхсфюрером СС, протистояння між райхсміністром окупованих східних областей та керівником райхскомісаріату «Україна» вплинули на субординацію та на порядок втілення нацистської політики в Житомирському генеральному окрузі. Окрім того, у ставці «Вервольф» поблизу Вінниці конкретизувалася людиноненависницька гітлерівська окупаційна політика.

Незважаючи на протиріччя у компетенції посадових осіб, окремих відділів цивільного адміністративного апарату, загарбники проявляли єдність у реалізації злочинної політики зі знищення національних і політичних груп населення, при тотальній експлуатації людських та господарських ресурсів регіону.

– Серед прибічників націонал-соціалізму окупована територія України сприймалася не більше, ніж «життєвий простір» для «вищої» раси, поряд з якою не могло бути місця іншим, «неповноцінним» народам. Виявом расових поглядів нацистів стала фізична ліквідація місцевого населення, першочергово євреїв, а також ромів. За чисельністю єврейського населення у довоєнний час Житомирсько-Вінницький регіон був одним із найбільших в Україні, а деякі його міста, як, наприклад, Бердичів – найважливішими центрами єврейської культури. Фактично з перших днів окупації, особливо впродовж кінця літа – осені 1941 р., гітлерівці, незважаючи ні на вік, ні на стать, проводили масштабні систематичні знищення євреїв. Тотальність у місцевому вимірі Голокосту проявилася у зв'язку з особистою присутністю у регіоні Гітлера (у ставці «Вервольф») як ідеолога «остаточного вирішення єврейського питання» та Гімлера (у ставці «Гегевальд»), якому підпорядковувалися сили СС, що відіграли основну роль у

фізичному знищенні євреїв; наявністю німецьких колоній Гегевальд та Фьорстерштадт, у межах яких окупанти апріорі не могли допустити присутності євреїв.

Незважаючи на нацистські провокації серед місцевого неєврейського населення, на території Житомирсько-Вінницького регіону єврейські погроми не набули масового характеру. Жителям регіону не була притаманна і онтологічна ненависть до євреїв, що значною мірою зумовлювалося відносно глибокою релігійністю та тривалими традиціями в основному толерантного міжетнічного співіснування, хоча окремі прояви антисемітизму усе ж таки спостерігалися. Не підтверджуються джерельною базою ідеологічно зумовлені стереотипи про участь у ліквідації євреїв українського самостійницького руху. Натомість, частина колаборантів у складі допоміжної поліції й місцевих управлінь, інших приспівників, що перейшли на службу гітлерівцям, брали безпосередню або опосередковану участь у знищенні єврейського населення.

Расові погляди нацистів, підкріплені ідеологічно-політичним змістом, призвели до систематичних акцій фізичної ліквідації партійно-комсомольського й радянського активу, членів українського самостійницького руху, цивільного слов'янського населення, військовополонених червоноармійців. Основна частина місцевого неєврейського населення регіону була ліквідована у рамках знищення соціальної бази та потенційного особового складу радянського партизанського руху. Усе це призвело до непересічних етнодемографічних втрат.

– Привілейований статус на окупованій території відводився етнічним німцям-фольксдойче, які уособлювали початок великої німецької колонізації Сходу. У силу ряду особливостей Житомирсько-Вінницький регіон став основним при реалізації нацистських колонізаційних проектів. Найважливішим з політичної та ідеологічної точок зору осередків переселення фольксдойче стала колонія Гегевальд, проект якої у ставці «Гегевальд» особисто розробляв та контролював Г. Гіммлер. Другим нацистським переселенським проектом у регіоні стала колонія Фьорстерштадт. Її створення зумовлювалося фізичною неможливістю переміщення до Гегевальду усіх фольксдойче генерального округу «Житомир» через посилення на них тиску радянського руху опору. За задумом гітлерівців, колонії Гегевальд та Фьорстерштадт мали стати плацдармом для поширення майбутнього німецького переселення на Схід.

Разом із привілейованими фольксдойче значну частку у загальній структурі населення Житомирського генерального округу займали інші етнічні групи (при цьому єврейське населення регіону було, фактично, знищене). Окрім українців та білорусів (північ округу), упродовж другої половини 1941 – початку 1944 рр. тут проживали великі національні групи поляків, росіян, інших народів. Строката етнічна структура та переважно толерантний характер міжнаціональних відносин у регіоні формувалися протягом століть. Проте у період Другої світової війни політика нацистських окупантів спрямовувалася як на повне (євреї, роми) або часткове (слов'янські народи) фізичне винищення етнічних груп, так і на створення міжнаціонального протистояння, що б унеможливило антинімецьку консолідацію різних народів та зосереджувало їх сили на боротьбі один проти одного. Незважаючи на це, традиції мирного співжиття різних народів на

території Житомирсько-Вінницького регіону тривали й надалі. Тим більше, що у них з кінця 1941 р. (до того серед місцевого населення по відношенню до німців в основному спостерігалось позитивне або нейтральне ставлення) з'явився інший спільний ворог – гітлерівці. Виняток становили лише німці-фольксдойче, які практично повністю перейшли на службу до нацистів та протиставили себе слов'янському населенню.

– Нацистська господарсько-колоніальна політика передбачала тотальне визискування аграрно-промислового потенціалу загарбаної території. Збережена в своїй основі радянська колгоспно-радгоспна система та частина відновлених промислових підприємств, функціонування яких забезпечувалося шляхом експлуатації місцевих «трудових ресурсів», працювали винятково для потреб окупантів. До безпосередньої фізичної експлуатації населення додалися численні податки й побори. При цьому його соціально-економічне становище, особливо в містах, залишалось вкрай тяжким. Офіційне забезпечення, зокрема продовольче, було мінімальним та рідко допомагало виживати навіть самому працюючому, не говорячи про його сім'ю. Населення часто недоїдало, відчувало брак найбільш необхідних речей, в окремих же районах були зафіксовані смерті від голоду. Значного поширення набув «чорний ринок» та мінна торгівля, що стало важливою умовою для виживання міщан.

Окрім внутрішньої експлуатації місцевих «трудових ресурсів», із весни 1942 р. розпочалися масові депортації населення на примусові роботи до Німеччини. У 1942 р. в основному із генерального округу «Житомир», у тому числі із територій німецьких колоній Гегевальд та Фьорстерштадт, українське (на півночі округу – білоруське) населення відправлялося на сезонні весняно-осінні сільськогосподарські роботи півдня райхскомісаріату «Україна». Те, що жителів окупованої території загарбники сприймали не більше, ніж «трудоий ресурс», свідчить і наявна система медичного обслуговування, рівень якої хоч і був низьким, але забезпечував підтримку фізичного стану особи як робочої сили. Система охорони здоров'я також спрямовувалася на недопущення поширення інфекційних захворювань, що напряду загрожувало самим окупантам. Значні зусилля до організації системи медичного обслуговування доклали допоміжні органи управління, які частково опікувалися і сферою соціального захисту. Ключову ж роль в організації соціального захисту нужденним відіграли локальні добровільні гуманітарні організації, серед яких українські комітети самопомоги. Незважаючи на значні труднощі, комітети стали важливими осередками матеріальної й медичної підтримки малозабезпеченого населення регіону.

Злочинна політика гітлерівських окупантів напряду визначила повсякденно-побутове життя місцевого населення, яке апологетами націонал-соціалізму сприймалося як «неповноцінне». Тотальний контроль, руйнація житлового фонду, інфраструктури, часткове або й повне знищення населених пунктів, репресії, інші антисоціальні процеси стали невід'ємною характеристикою окупаційної дійсності. Разом з тим на початку нацистської окупації частина суспільства тлумачила довоєнні сталінські репресії як зло, яке відійшло в минуле, однак всеосяжний гітлерівський терор уже згодом підтвердив примарність таких

сподівань. Умови, які перетворили фізичне життя на умовність, сформували в особі місцевого населення непримиренного ворога нацистів, для упокорення якого діяла масштабна карально-репресивна система. У свою чергу, це призвело до пасивного й активного спротиву, чисельного зростання й посилення руху опору.

– У період Другої світової війни на території Житомирсько-Вінницького регіону були присутні дві гілки руху опору – самостійницький (національний, у вузькому трактуванні – націоналістичний) та радянський (комуністичний). Самостійницький рух у своєму розвитку пройшов шлях від антирадянської спрямованості та ситуативного «союзу» із Німеччиною, що зумовлювалося необхідністю очікування знесилення обох ворогуючих сторін, до двофронтової боротьби – як проти СРСР, так і проти Німеччини, спочатку пропагандистської, а згодом – і збройної. Цьому сприяли репресії окупантів як проти бандерівців, мельниківців, розпуск Поліської Січі, так і терор проти цивільного українського населення. Основним у національному русі наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. стало націоналістичне підпілля ОУН(Б), з весни 1943 р. у регіоні поширилися збройні відділи бандерівської УПА. Негативний вплив на становище самостійницького руху на початку німецько-радянської війни мало міжпартійне протистояння, яке підігрівалося гітлерівськими окупантами, кульмінацією чого стало вбивство наприкінці літа 1941 р. у Житомирі двох провідних членів мельниківської ОУН.

Радянський партизанський та підпільний рух після фактичного розгрому гітлерівцями у перші місяці окупації почав розвиватися із кінця 1941 – початку 1942 рр., що співпало та було зумовлено посиленням репресій нацистів проти місцевого населення. Відправлені радянським керівництвом до регіону спеціальні загони та групи активізували місцеві антигітлерівські сили. Із часом у межах генерального округу «Житомир», особливо в його північній частині, діяли комуністичні партизанські загони і з'єднання, які напряду вплинули і на нацистську окупаційну адміністрацію, і на життя місцевого населення. Виявлена джерельна база та новітні наукові дослідження дозволяють стверджувати, що для частини місцевого населення боротьба у складі комуністичного руху опору не була винятково боротьбою за відновлення радянської державності, а швидше війною проти гітлерівських окупантів.

Участь українців у національному та комуністичному рухах опору, окрім боротьби проти гітлерівців, передбачала і протистояння одне одному. Братовбивча війна, яка стала наслідком орієнтації на антагоністичні за своєю суттю державно-правові системи – українську незалежну або комуністичну у складі СРСР – підкреслює трагедію українського народу в один із найдраматичніших періодів вітчизняної історії – Другій світовій війні. Морально-психологічні наслідки цього протистояння, не рахуючи фізичні втрати, відчуються і нині. Водночас мільйони українців перебували у лавах Червоної армії, звільнення якою України від «коричневої чуми» призвело до відновлення комуністичного тоталітаризму.

– На окупованій нацистами території тісно переплелися соціокультурні процеси та пропаганда. Відродження національно-культурного життя на початку

німецько-радянської війни було активізоване діяльністю самостійницького руху. Через пропаганду української мови, церковні інституції, пресу, освіту, мистецтво, спорт самостійники намагалися поширювати націоналістичні ідеї та піднімати національну свідомість населення, сприяти його фізичній підготовці. Значною мірою контрольовані самостійниками в цей час допоміжні управління підтримали загальну окупаційну політику по усуненню пам'ятників більшовизму, розпочали змінювати топонімію населених пунктів, пов'язану із більшовицькими реаліями, а також здійснювали спроби встановлення пам'ятників учасникам антибільшовицької боротьби початку 1920-х років. Зі свого боку, упродовж літа – осені 1941 р. німецька військова адміністрація із пропагандистських мотивів не забороняла розвитку української культури, оскільки була зацікавлена у лояльному відношенні населення та його добровільній участі у відновленні господарсько-економічного потенціалу. Після утвердження нацистської цивільної адміністрації почалася широка репресивна антиукраїнська політика та було ліквідовано національно-культурне життя, що проявилось як на змістовому, так і на формальному рівнях. Головне завдання, яке відводилося деяким формам української культури, які не були заборонені, зводилося лише до забезпечення дозвілля гітлерівців. Окупанти контролювали офіційно дозволене релігійне життя, підтримуючи перманентне протистояння релігійних конфесій, спрямоване на їх ослаблення; проводили масовий грабунок історико-культурних цінностей архівних, бібліотечних та музейних установ регіону.

Життя населення окупованої території супроводжувалося постійними пропагандистськими кампаніями нацистів. Газети, радіо, кінофільми, кінохроніка, пропагандистський образ Т. Шевченка, екскурсійно-пропагандистські подорожі до Райху разом із залученням церкви мали поширювати як антирадянські й антиєврейські настрої, так і сприяти утвердженню нацистських порядків. На завершальному етапі окупації найбільш масштабною антирадянською пропагандистською кампанією нацистів в Україні стала ексгумація масових жертв НКВС у Вінниці.

Таким чином, основою для втілення ефемерної націонал-соціалістичної політики по «освоєнню» східного «життєвого простору» «арійською расою» став Житомирсько-Вінницький регіон (генеральний округ «Житомир»). Окрім іншого, її наслідки виявилися через безпрецедентне за масштабами та жорстокістю знищення місцевого населення і військовополонених, колонізаційні проекти, тотальну експлуатацію аграрно-промислового потенціалу й «трудових ресурсів» окупованої території. Людиноненависницька політика гітлеризму негативно відобразилася не лише на соціумі середини минулого століття, її тяжкі наслідки проявилися на наступних поколіннях українців, у тому числі відчуються й нині, у XXI ст.

Друга світова війна як найбільша трагедія людської цивілізації черговий раз підтвердила використання особистості тоталітарними ідеологіями лише як «гвинтика» системи заради досягнення власних ірраціональних претензій на гегемонію раси або класу. Після мільйонних жертв України як результату політики націонал-соціалізму з відновленням радянської влади на українських

землях як прояв політики комунізму, між іншим, уже згодом розпочався третій у ХХ ст. масовий голод.

– На основі проведеного дослідження дисертантом запропоновані такі **рекомендації**:

1. З метою подальшого вивчення нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону 1941–1944 рр. можуть бути запропоновані такі перспективні тематичні групи та конкретні напрямки історичних досліджень, які разом із регіональними аспектами претендують на загальноукраїнську наукову розробку: міжнаціональні відносини в період нацистської окупації, повсякденне життя місцевого населення, діяльність національного й радянського рухів опору, соціокультурні процеси та пропаганда на окупованій території.

2. У рамках державної гуманітарної політики, спрямованої на відновлення історичної пам'яті українського народу, осуду злочинів тоталітарних режимів, у тому числі на виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 р., можна запропонувати наступні дії: остаточне розсекречення відомчих тематичних архівних фондів, популяризація, зокрема й через державні видавничі програми, сучасної соціально значущої літератури, український переклад та видання досліджень західних учених з історії Другої світової війни, розробка та включення до навчальних програм середньої й вищої школи спецкурсів, державне замовлення на підготовку тематичних матеріалів у ЗМІ. Важливою видається й ініціатива та практичні кроки у реальному засудженні злочинних дій тоталітарних режимів в Україні відповідно до національного законодавства та міжнародних правових норм.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Монографія

1. *Стельникович С. В.* Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.) / С. В. Стельникович. – Житомир : ПП Євенок О. О., 2015. – 592 с.

Рецензії

[Буравський О. А.] : Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). – Житомир : ПП Євенок О. О., 2015. – 592 с. // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2015. – Вип. 102. – С. 447.

[Дегтярьов С. І.] : Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). – Житомир : ПП Євенок О. О., 2015. – 592 с. // Сумська старовина. – Суми, 2015. – № XLVII. – С. 126–127.

Додаткова монографія

2. *Ковальчук І. В.* Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року / І. В. Ковальчук, С. В. Стельникович. – Житомир : Рута, 2011. – 188 с. (Особистий внесок

дисертанта: написання 4-х із 12-ти розділів, участь в аналізі історіографії та джерельної бази).

Статті у наукових фахових виданнях України

3. *Стельникович С. В.* Житомирський період газети «Українське Слово» (3 серпня – 5 жовтня 1941 р.) / С. В. Стельникович // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6 : історичні науки : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 299–306.

4. *Стельникович С. В.* Другий Базар 1941 р. та його вплив на діяльність ОУН(М) / С. В. Стельникович // Література та культура Полісся : проблеми історії, літератури та культури у регіональному науковому вимірі. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – Вип. 67. – С. 165–172.

5. *Стельникович С.* Олександр Олександрович Яценюк та Житомирський учительський інститут (серпень – листопад 1941 р.) / С. Стельникович // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т. 8. – С. 243–247.

6. *Стельникович С. В.* Джерельний потенціал матеріалів Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів під час Великої Вітчизняної війни / С. В. Стельникович // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 311–315.

7. *Стельникович С. В.* Інтернет-ресурси з історії нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі «Житомир» / С. В. Стельникович // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 69. – С. 105–109.

8. *Стельникович С.* Соціальний захист населення на Житомирщині у період нацистської окупації / С. Стельникович // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 73. – С. 40–42.

9. *Стельникович С. В.* Офіційна україномовна преса генерального округу «Житомир» (1941–1944 рр.) / С. В. Стельникович // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць. – Черкаси, 2013. – Вип. 6. – С. 235–237.

10. *Стельникович С. В.* Театр на території генерального округу «Житомир» (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) / С. В. Стельникович // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. XXXVII. – С. 131–136.

11. *Стельникович С.* Медичне обслуговування на території генерального округу Житомир (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) / С. Стельникович // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Т. 11. – С. 5–12.

12. *Стельникович С.* «Війна пам'ятників» на території Житомирсько-Вінницького регіону в період німецької окупації / С. Стельникович // Мандрівець. – Тернопіль, 2014. – № 1. – С. 31–33.

13. *Стельникович С. В.* Адміністративно-територіальний устрій генерального округу Житомир (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) / С. В. Стельникович // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2014. – № XXII. – С. 73–78.

14. *Стельникович С. В.* Мовне становище на території генерального округу Житомир (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) / С. В. Стельникович // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 191–194.

15. *Стельникович С. В.* Умови життя фольксдойче на території генерального округу Житомир / С. В. Стельникович // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : історія. – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – С. 87–92.

16. *Стельникович С. В.* Документи ЦДАВО України як джерельна база вивчення історії Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) / С. В. Стельникович // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць. – Черкаси, 2014. – Вип. 7. – С. 71–73.

17. *Стельникович С. В.* Санітарно-епідеміологічний стан на території Житомирського генерального округу / С. В. Стельникович // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. 40. – С. 151–154.

18. *Стельникович С.* Міжнаціональні відносини на території генерального округу «Житомир» (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) / С. Стельникович // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. статей. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – Вип. 19. – С. 76–85.

19. *Стельникович С.* Спортивне життя на території Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації / С. Стельникович // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : історія. – Тернопіль, 2014. – Вип. 2, Ч. 1. – С. 91–95.

20. *Стельникович С. В.* Органи нацистського цивільного управління в генеральному окрузі «Житомир» (1941–1944 рр.) / С. В. Стельникович // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : історія. – Вінниця, 2015. – Вип. 23. – С. 102–108.

Статті у наукових фахових виданнях іноземних держав

21. *Стельникович С. В.* Нацистські колонізаційні проекти в генеральному окрузі Житомир / С. В. Стельникович // Black Sea : Scientific Journal of Academic Research. Part B. – Tbilisi, 2013. – Vol. 6, Is. 6. – P. 68–73.

22. *Стельникович С. В.* Німецькі антиалкогольні кампанії в генеральному окрузі Житомир (1941–1944) / С. В. Стельникович // Гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы беларускага народа і суседзяў : зборнік навуковых артыкулаў. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2014. – С. 123–126.

23. *Стельникович С. В.* Религиозная жизнь на территории генерального округа «Житомир» (вторая половина 1941 – начало 1944 г.) / С. В. Стельникович // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1 : Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. – Гродна, 2015. – № 2. – С. 33–38.

24. *Стельникович С. В.* Советская подпольная периодика на территории генерального округа «Житомир» (1941–1944 гг.) / С. В. Стельникович // Весці БДПУ. Серыя 2 : Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія. – Мн., 2015. – № 2. – С. 18–21.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження

25. *Стельникович С.* Православна церква на Житомирщині в період німецької окупації (середина 1941 – початок 1944 рр.) / С. Стельникович // Матеріали V Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, (Житомир, 9–10 листопада 2012 р.) : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 229–232.

26. *Стельникович С.* Зміни в топонімії населених пунктів Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації / С. Стельникович // Матеріали VI Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, (Житомир, 15–16 листопада 2013 р.) : зб. наук. праць. – Житомир, 2013. – С. 66–68.

27. *Стельникович С. В.* Кінофільми та кінохроніка у системі нацистської пропаганди на території генерального округу Житомир / С. В. Стельникович // Матеріали Третьої Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук». Ч. II, (Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.). – Дніпропетровськ, 2013. – С. 111–114.

28. *Стельникович С. В.* Доля місцевого українського населення німецьких колоній на Житомирщині в період Другої світової війни / С. В. Стельникович // Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси». Ч. II, (Дніпропетровськ, 22 березня 2014 р.). – Дніпропетровськ : Інновація, 2014. – С. 148–150.

29. *Стельникович С. В.* Подорожі до Райху : німецькі екскурсійно-пропагандистські кампанії серед населення генерального округу Житомир / С. В. Стельникович // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Особистість, суспільство, держава : проблеми минулого і сьогодення». Ч. 2, Т. 1, (Суми – Курськ, 18 квітня 2014 р.). – Суми – Курськ, 2014. – С. 50–52.

30. *Стельникович С. В.* Книговидання на території генерального округу Житомир (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) / С. В. Стельникович // Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Науковий діалог “Схід – Захід”». Ч. 2, (Кам’янець-Подільський, 7 червня 2014 р.). – Дніпропетровськ : Інновація, 2014. – С. 40–42.

31. *Стельникович С.* Поляки Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистського режиму (1941–1944 рр.) : національна ідентичність та життя в умовах окупації / С. Стельникович // Intermagum : історія, політика, культура : матеріали Міжнародної наукової конференції «В єдності сила. Україна – Польща : спільні шляхи до свободи», (Житомир, 20–21 червня 2014 р.). – Житомир, 2014. – С. 263–271.

32. *Стельникович С. В.* Вінницька трагедія як основа німецької антирадянської пропаганди (травень – жовтень 1943 р.) / С. В. Стельникович // Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939–1945 : матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10–11 жовтня 2014 р.). – Вінниця, 2014. – С. 277–285.

33. *Стельникович С.* Кінодокументи ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного як джерельна база вивчення історії Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації / С. Стельникович // Матеріали VII

Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Фрака), (Житомир, 7–8 листопада 2014 р.). – Житомир : Полісся, 2014. – С. 136–138.

34. *Стельникович С. В.* Депортация населения генерального округа «Житомир» на принудительные работы в Германию (1941–1944 гг.) / С. В. Стельникович // Научные перспективы XXI века. Достижения и перспективы нового столетия: IX Международная научно-практическая конференция, (Новосибирск, 13–14 марта 2015 г.). – Новосибирск, 2015. – № 2, Ч. 5. – С. 158–160.

35. *Стельникович С.* Депортація населення генерального округу «Житомир» на сільськогосподарські роботи півдня райхскомісаріату «Україна» / С. Стельникович // Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Житомир, 22 травня 2015 р.). – Житомир : Полісся, 2015. – С. 95–97.

36. *Стельникович С. В.* Постаць Т. Шевченка як об'єкт нацистської пропаганди в генеральному окрузі «Житомир» / С. В. Стельникович // Постаці землі Житомирської: матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, (Житомир, 22–23 травня 2015 р.). – Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2015. – С. 322–327. – (Наук. зб. «Велика Волинь»; вип. 51).

АНОТАЦІЇ

Стельникович С. В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2016.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону (в генеральному окрузі «Житомир») у 1941–1944 рр. Робота базується на широкій літературно-джерельній базі. У дисертації здійснено аналіз особливостей встановлення військової й цивільної окупаційних адміністрацій, гітлерівської карально-репресивної системи, формування органів допоміжної адміністрації. Проаналізовано акції окупантів зі знищення місцевого населення і військовополонених, нацистські колонізаційні проекти та міжнародні відносини в регіоні. Досліджено специфіку експлуатації аграрно-промислової сфери захоплених територій, трудових мобілізаційних кампаній, проблему медичного обслуговування, соціального захисту, повсякденно-побутове життя та настрої населення. Розглянуто діяльність українського національного й радянського рухів опору. Вивчено широкий спектр питань, пов'язаних із соціокультурними процесами та пропагандою на окупованій території.

Ключові слова: Житомирсько-Вінницький регіон, генеральний округ «Житомир», нацистська окупація, місцеве населення, військова адміністрація, цивільна адміністрація, місцева допоміжна адміністрація.

Стельникович С. В. Нацистский оккупационный режим на территории Житомирско-Винницкого региона и местное население: параллели существования и борьбы (1941–1944 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2016.

Диссертация посвящена комплексному исследованию нацистского оккупационного режима на территории Житомирско-Винницкого региона (в генеральном округе «Житомир») в 1941–1944 гг. Работа основывается на широкой литературно-источниковедческой базе. В диссертации проведен анализ особенностей установления военной и гражданской оккупационных администраций, гитлеровской карательно-репрессивной системы, формирования органов вспомогательной администрации. Проанализировано акции оккупантов по уничтожению местного населения и военнопленных, нацистские колонизационные проекты и межнациональные отношения в регионе. Исследовано специфику эксплуатации аграрно-промышленной сферы захваченных территорий, трудовых мобилизационных кампаний, проблему медицинского обслуживания, социальной защиты, повседневно-бытовую жизнь и настроение населения. Рассмотрено деятельность украинского национального и советского движений сопротивления. Изучено широкий спектр вопросов, касающихся социокультурных процессов и пропаганды на оккупированной территории.

Ключевые слова: Житомирско-Винницкий регион, генеральный округ «Житомир», нацистская оккупация, местное население, военная администрация, гражданская администрация, местная вспомогательная администрация.

Stelnykovych S. V. The Nazi Occupation Regime in the Zhytomyr and Vinnytsia Region and the Local Population: Parallels in Daily Life and Struggle (1941–1944). – Manuscript.

The thesis for a Doctor's scientific degree in historical sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National M. P. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2016.

The thesis examines a complex research of the German occupation regime in the Zhytomyr and Vinnytsia Region (Zhytomyr general district) in 1941–1944. The current state of the problem under consideration is defined. It is noted that no special research of the problem has been conducted in the field of historiography. At the same time, bibliographical information sources analyzed (published and unpublished documents, memoirs, Second World War periodicals, Internet resources) are sufficient enough, both in content and in character, for disclosing the main objectives of the thesis. Relevant theoretical and methodological bases also contribute to the research.

It is defined in the thesis that at the beginning of the Nazi occupation the Zhytomyr region and a part of the Vinnytsia region as well as adjacent areas of Bilorus were included into Zhytomyr general district. Simultaneously military occupation administration, Ukrainian supporting administration and the local police units were formed. In late autumn of 1941 civil occupation administration was ratified in the

region. It began to exterminate nationalist aspirations and took full control of supporting administrations and the police. Moreover, Nazi punitive and repressive system was established in Zhytomyr general district.

The research specifies that Nazi national policy was aimed at physical extermination of the Jews, the Romani, and partially Slavs, including Ukrainians, Red Army prisoners of war. During Nazi eastward expansion particular importance was given to Volksdeutsche. Thus, colonies Hegewald and Försterstadt were designated on the territory of the Zhytomyr and Vinnytsia Region, which were characterized by multinational population and generally tolerant relations, if not to consider Volksdeutsche.

It is reviewed in the investigation that the German economical and colonial policy was directed to totally exploit the agricultural and industrial potential of the occupied territory. The local population was forced to pay numerous taxes, work within the region and in Germany, do seasonal agricultural work in the east of Reichskommissariat Ukraine. The daily life of the population was characterized by total control by the Nazi authorities, and shortages of food, medical supplies and daily essentials. Low-income residents were supported by specialized social security departments of supporting administrations and charity organizations. Nazi occupation policy affected the mood of the inhabitants of the region. It evolved from mostly positive or neutral attitude to Germans to entirely negative perception of the regime as their main enemy.

The thesis states that during 1941–1944 Ukrainian independence, Soviet partisan and underground movements were active in the region. Starting with a short-term collaboration with Germany against the communist regime, by the end of 1941 National resistance movement went to fight a two-front war. In spring 1943, the propagandist struggle against both Stalin and Hitler totalitarian systems was supplemented by Ukrainian Insurgent Army units. Nazi security service repressions of the local population in 1941–1942 also resulted in the growth of Soviet partisan and underground movements.

It is defined in the research that the revival of cultural life in the Zhytomyr and Vinnytsia Region started with the German occupation. That became possible due to Ukrainian independence movement, the representatives of which regarded culture as a means of raising national awareness and spreading the ideas of the Ukrainian state. However, Nazi authorities, having just started repression against nationalists, allowed limited existence of some forms of culture aimed at providing leisure activities for Germans. Systematic propagandist anti-Soviet and anti-Jewish campaigns were held in the region. During the whole period of German occupation in the Zhytomyr and Vinnytsia Region the historical and cultural values of local archives, libraries and museums were plundered by the Nazi.

Key words: Zhytomyr and Vinnytsia Region, Zhytomyr general district, Nazi occupation, local population, military administration, civil administration, local supporting administration.